

Т.П. Демченко

Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки ХХ століття)

Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Чернігівської обласної державної адміністрації

Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства
імені О.М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Український інститут національної пам'яті
Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Т.П. Демченко

Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки ХХ століття)

Чернігів
ПВК «Десна»
2017

УДК 821.161.206.=332.2(477.52)
Д86

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки.

Не для продажу.

Рецензенти

доктор історичних наук, професор В.О. Дятлов
кандидат історичних наук, доцент О.Я. Рахно

Відповідальний редактор

кандидат історичних наук, професор О.Б. Коваленко

Демченко Т.П.

Д86 Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки XX століття) /
Т.П. Демченко ; відп. ред. О.Б. Коваленко. – Чернігів : ПАТ «ПВК
«Десна», 2017. – 100 с.

ISBN 978-966-502-593-1

У книзі уперше узагальнено відомості про політичні репресії 20–30-х рр. XX ст. на Чернігівщині, схарактеризовано їх природу, сутність і трагічні наслідки.

Для краєзнавців, викладачів, учителів та студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України.

УДК 821.161.206.=332.2(477.52)
© Демченко Т.П., 2017

ЗМІСТ

Вступ	4
Державний терор як атрибут тоталітарного режиму.	
Ескалація терору	10
Опір радянському режимові	24
Державний терор у період колективізації	31
Масові репресії проти інтелігенції. Справа «СВУ»	45
Чернігівські освітяни у жорнах репресій	62
Великий терор: смерть за лімітом	72
Жертви Великого терору	91
Висновки	97

Так, од могил земля наша горбата...
О, проклинаю всіх, хто єсть Батий!
На переможцях скрізь печать проклята.

Он на бурхливім небі знак страшний.
То крові з хмар напухнув хрест гігантський:
Не вийти з бід країні цій селянській.

Марко Вороний,
розстріляний у 1937 р.

ВСТУП

Переважна більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників сходяться на тому, що упродовж 20–30-х рр. минулого століття в СРСР домінував процес формування і функціонування тоталітарного режиму специфічного виду, який називають сталінською моделлю соціалізму або тепер частіше радянським тоталітарним ладом. У багатотомному дослідженні «Політична історія України. XX століття» чітко визначені характерні риси цього режиму: *по-перше*, це своєрідна адміністративна система, яка «не була достатньо ефективною, оскільки неодноразово створювала у суспільстві паралічні ситуації». *По-друге*, він характеризується «тотальним відчуженням народу від власності і політичної влади, всеосяжним контролем над усіма сферами життя радянського суспільства», включно з економікою та ідеологією. *По-третє*, режим усіма доступними йому засобами реалізує монополію комуністичної партії на владу. *По-четверте*, передбачається «іманентне» застосування терору як засобу внутрішньої політики. *По-п'яте*, вище названі особливості породжують мілітаризацію суспільства й агресивну зовнішню політику. В цілому ж «тоталітаризм передбачає домінування державного над особистим, певне поглинання державою індивіда. Від громадян вимагається не просто лояльність, а активне вираження відданості і ентузіазму щодо режиму»¹.

¹ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / С. В. Кульницький, Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – С. 137–138.

С. Білокінь, «максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику большевиків», приходять до висновку, що вона зводилася «до двох головних напрямків: 1. Формування людини нового типу – будівника комунізму. 2. Усунення тієї частини населення, яка для цього з тих чи інших причин не підходила»². С. Кульчицький, проаналізувавши ідейні засади «створення держави-комуни» на початковому етапі, підкреслив: «З опонентами більшовики мали бути безжальними»³, відтак передбачали й застосування примусу, насильства, терору від моменту захоплення влади аж до часу краху СРСР. Менш за все масовий терор виглядає як щось випадкове, вимушене, викликане діями ворогів. У широковідомій праці Р. Конквест так проаналізував наміри і вчинки Й. Сталіна: «Він був не з тих, хто відкрито декларує свої істинні наміри або чії мотиви можна легко вирахувати. Якщо, з одного боку, особисті спонукання Сталіна стали рушійною силою терору, то з іншого – його здатність приховувати свою справжню натуру була тією скалою, об яку розбивався весь опір чисткам. Його противники не могли повірити, що він хотів або міг зробити те, що зробив. [...] Після революції Сталіна, схоже, затьмарили численні блискучі сучасники. Відтоді він безперестанку займався політичними маневрами. У результаті він знищив по одному всіх своїх суперників і ось уже п'ять років був безперечним главою держави та партії; а нещодавно його методи керівництва пройшли жорстоке випробування колективізацією – і, всупереч усім прогнозам, він переміг. Але цього йому виявилось замало. Наперекір твердженню Маркса ми побачимо, що у Радянському Союзі епохи сталінізму форму правління творять не виробничі й суспільні сили. Навпаки, центральний фактор – особисті ідеї правителя, які часто спонукають його діяти врозріз із природними тенденціями цих сил. Цього разу ідеалістична концепція історії виявилася правильною. Адже Сталін створив механізм, здатний вступати в боротьбу із суспільними силами та подолати їх, і поєднав його зі своєю волею. Суспільство

² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – С. 145.

³ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – С. 151.

перебудовувалося за його формулами. Але його самого суспільству перебудувати не вдалося»⁴.

Водночас Р. Конквест зауважив: «Хід терору в республіках вражає однією страшною особливістю. Вона полягала в тому, що за ретельно розробленими перспективними планами люди, яких прислалі із Москви, холоднокрівно знищували партійні органи республік, створюючи замість них із новачків особливий загін ентузіастів, який був уже не партією, а якоюсь новою організацією терористів та донощиків»⁵. Для Т. Снайдера відкрилася дещо інша реальність: «Для Гітлера і Сталіна Україна виступала не просто джерелом продовольства. Цей край відкривав їм можливість вирватися з гравітації традиційної економіки, врятувати країну від злиднів та ізоляції і змінити континент відповідно до свого бачення. Втілення їхніх програм і влади залежало від контролю над родючими українськими ґрунтами й мільйонами українських селян. У 1933 році українці мільйонами помиратимуть від голоду, найбільшого штучного голоду в історії людства. Це був початок особливого періоду в історії України, але далеко не кінець. У 1941 році Гітлер відібрав Україну в Сталіна і спробував реалізувати власний колоніальний проєкт, почавши з убивства євреїв і таборів для радянських військовополонених. Сталіністи колонізували власну країну, нацисти колонізували окуповану радянську Україну, а жителям України лишалися самі страждання. За ті роки, що Сталін і Гітлер були при владі, в Україні було вбито більше людей, ніж будь-де у Кривавих землях, в Європі і навіть у цілому світі»⁶. Багатьох людей ще й сьогодні вражає, що «головного переможця» й переможеного у Другій світовій війні ставлять фактично на одну дошку, але в колосальному світовому наративі вибудовано мури неспростовної аргументації, що доказує спільну природу обох тоталітарних режимів. Мало в кого викликає здивування також визнання України осередком «Кривавих земель». Утім, вітчизняні дослідники вже

---

⁴ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Р. Конквест; Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Кораблінової. – Луцьк: ВМА «Терен», 2009. – С. 110–111.

⁵ Конквест Р. Назв. праця. – С. 397.

⁶ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном / Т. Снайдер. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 33.

давно спостерегли й належно оцінили цей факт. «Терор був постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р., – наголошується в одному з останніх досліджень. – Його першопричина корінилася у необхідності реалізації комуністичної доктрини, яка суперечила життєвим інтересам більшості населення, хоч зовнішньо була принадною для багатьох»⁷.

Більшовики завжди поводитися в Україні як на окупованій території. 23 липня 1919 р. постановою ВЧК було скасовано ВУЧК. Цей крок обумовлювався «низкою факторів, серед яких одним з головних було прагнення постійно й реально контролювати ситуацію в Україні з боку московського керівництва, розставляти своїх людей на вирішальних ділянках»⁸. Ю. Шаповал слушно відзначив промовисту деталь побутування «караючого меча революції»: «Чекісти в Україні ніколи не ідентифікували себе (і навіть не прагнули) з місцевим населенням. Вони завжди почувалися якоюсь “третьою силою”, що “обслуговувала” націоналістично налаштованих “тубільців”»⁹. Та й важко собі уявити службу безпеки цивілізованої країни, яка найтяжчим злочином громадян своєї країни вважала справжні чи вигадані нею ж національні почуття («буржуазний націоналізм» за термінологією чекістів), а інтелігенцію трактувала як джерело «контрреволюції»¹⁰.

Масовий терор – тривалий у часі, цілеспрямований і системний – не міг не позначитися на колективній пам’яті, ментальності та духовності українського народу. Якщо навіть не брати до уваги прямі втрати та понівечене життя тих, хто вцілів у таборах та тюрмах, то слід відзначити згубний вплив цієї злочинно-деструктивної політики на духовне здоров’я нації. Доречно навести міркування Д. Мейса щодо характерних ознак постгеноцидного українського суспільства, які американський вчений спостерігав у 90-х рр.

⁷ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Т. 1. – С. 121.

⁸ *Пристайко В.* Шлях на Соловки [Передмова] / В. Пристайко, О. Пшеничков, Ю. Шаповал // Остання адреса: до 60-річчя соловецької трагедії. – К.: Вид-во «Сфера», 1997. – С. 13.

⁹ *Шаповал Ю.* Большевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти / Ю. Шаповал // *Визвольний шлях.* – 2001. – Кн. 5. – С. 31.

¹⁰ *Пристайко В.* Шлях на Соловки... – С. 14.

XX ст.: це не тільки генетичний страх перед владою, а й та прикра обставина, що «в Україні ще живе старий радянський стереотип, що держава, як добрий дядько, мусить розв'язати всі проблеми»; «брак модерної європейської національної свідомості серед більшості населення»; брак самоповаги й розуміння ролі національної ідентичності «як окремого компонента надбання людської цивілізації»¹¹. Водночас зовсім неправильно видається також поширена думка, буцімто уся провина лежить тільки на Сталіні та його найближчому оточенні. Знаний громадський діяч І. Дзюба у книзі «Пастка» справедливо стверджував, що в «сталінському злі» є й «український складник»: «Такий досвід соціальної жорстокості й безстидства не минає марно – такі “кадри” ще не раз пригодяться. Добровільна або вимушена участь сотень тисяч, а може, й мільйонів українців у політичних кампаніях проти “ворогів народу” і в розкуркулюванні мала глибокий і довготривалий деструктивний вплив на психіку і духовність народу»¹².

Для всебічного висвітлення суті зла потрібні різнопланові за жанром і різнорівневі за повнотою охоплення території України дослідження. Регіональний вимір перебігу та наслідків сталінського терору дасть змогу переконливіше з'ясувати його особливості в тому чи іншому краї, запровадити в інформативний простір якомога більше місцевих фактів, навести імена як жертв, так і їхніх катів – одним словом сприяти поширенню серед громадськості відповідних знань, формуванню переконання про неминучість і необхідність подолання наслідків комуністичної доби.

При написанні роботи ми використовували розсекречені й оприлюднені документи ГДА СБУ, партійних та радянських органів, але віддавали перевагу джерелам особового походження, різного роду біографічним довідникам про жертви радянського терору та сучасним дослідженням. Для відтворення більш-менш об'єктивної картини у будь-якому регіоні України особливе значення мають документи першої групи. Як визначив Г. Папакін, це – «най-

¹¹ Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / [упоряд. Н. Дзюбенко-Мейс]. – К.: ТОВ «Видво “Кліо”», 2016. – С. 140.

¹² Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна / І. М. Дзюба. – К.: Криниця, 2003. – С. 124–125. – (Серія «Моя книгозбірня»).

різноманітніші джерела, народжені тогочасним антирадянським спротивом (навіть уявним, вигаданим, легендованим) та жертвами радянського державного терору як в Україні, так і на еміграції. На нашу думку, – переконував він, – саме ця категорія має посісти чільне місце серед усіх джерел з історії “Великого терору”, попри свою незначну кількість у порівнянні з партійними та “чекістськими” джерелами». Як приклад найвідомішого зразка джерела такого походження автор наводить щоденники академіка ВУАН С. Єфремова 1920-х рр., які на початку 90-х рр. минулого століття передали з архівів КДБ до Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського¹³. Величезну роль в донесенні правдивої інформації до загалу відіграли видання з серії «Реабілітовані історією». Сподіваємося, вони й надалі будуть «трансливати наступним поколінням правду про систему державного терору радянської доби»¹⁴.

Трагічний феномен радянської історії – масовий терор 20–30-х років – заслуговує на всебічне і глибоке осмислення громадянами незалежної України, всіма людьми, які глибоко усвідомлюють свою відповідальність перед сьогоденням та майбутніми поколіннями.

---

¹³ Папакін Г. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації / Г. Папакін // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / [упоряд. О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур]. – К.: Інститут історії України, НАН України, 2013. – С. 19–20.

¹⁴ Див.: Від упорядників // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – Кн. 5. – С. 16.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР ЯК АТРИБУТ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ. ЕСКАЛАЦІЯ ТЕРОРУ

В одній з останніх за часом праць С. Кульчицького підкреслюється наступність між двома «комуністичними штурмами», здійсненими більшовиками, – ленінським 1918–1920 рр. та сталінським 1930-х рр.: «Це ланки одного ланцюга, охарактеризованого ще в 1919 р. в програмі РКП(б)»¹⁵.

Головним чинником становлення комуністичного ладу мала стати ефективно функціонуюча система репресивно-каральних органів. Парадоксально, але вона була закладена на світанку радянської влади, коли тоталітаризм ще й не планувався, а побудова комунізму в світовому масштабі виглядала для більшовицьких лідерів справою недалекого майбутнього. Один з радянських апологетів «героїчної» історії ВЧК писав про скромні функції «Все-российской чрезвычайной комиссии» (Чека), створеної 7 грудня 1917 р. Вона трактувалася «як адміністративно-політичний орган розшуку, знешкодження та попередження контрреволюційних злочинів», що діяла незначними силами, але неодмінно опираючись на всебічну підтримку «широких мас трудящих, кровно зацікавлених у безпеці радянського ладу»¹⁶. Насправді чекісти залишили по собі у 1917–1921 рр. жахливий, кривавий слід, розпочавши з благословіння партії більшовиків й під її прямим керівництвом реалізацію політики «червоного терору». Цей зловісний термін означає систему «примусових, репресивних (як правило, позасудових) заходів», включно з розстрілом, утриманням у концентраційних таборах та тюрмах, системою заручництва до так званих класових ворогів радянської влади. Політика запроваджувалася постановою РНК РСФРР «Про червоний терор» від 5 вересня 1918 р. і поширювалася на всі території, де більшовики утверджували свою владу. Прізвища розстріляних чи засуджених публікувалися у місцевій пресі. Здійснення заходів покладалося на ВЧК, до контрреволюціонерів

¹⁵ *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні... – Кн. 2. – С. 9–10.

¹⁶ *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР / Д. Л. Голинков. – Изд. 4-е. – М.: Политиздат, 1986. – Кн. первая. – С. 61–62.

могли зарахувати будь-кого¹⁷. Цікаво, що чітко фіксуючи початок «червоного терору», історики оминають питання про його завершення. Вважалося, що такі жорстокі кроки були спричинені громадянською війною, але існує чимало доказів того, що й у роки непу, хай і не в таких жажливих розмірах, терор продовжувався...

Один із відомих діячів РКП(б), кажучи сучасною мовою, кризовий менеджер більшовиків, член Ради Робітничо-селянської оборони УСРР Адольф Іоффе (1883–1927) восени 1919 р. цілу статтю присвятив з'ясуванню різниці між білим і червоним терором. Він запевняв читачів, що чутки про звірства чекістів запускають в обіг білогвардійці, які самі мордують людей і підкидають трупи в підвали ЧК. «Радянська влада неодноразово заявляла відкрито, що принципово визнає [Тут і далі підкреслення автора – Т. Д.] червоний терор: Радянська влада змушена в інтересах залякування своїх ворогів страчувати найбільш активних і найбільш небезпечних з них. Але принципний терор тільки тоді досягає своєї мети залякування, коли він здійснюється відкрито, тому списки розстріляних “Чека” завжди друкуються для загального відома. [...] Якби Радянська влада вважала необхідними тортури і муки, якби вона визнавала потрібним вирізувати ремені і статеві органи на тілах своїх ворогів, як це роблять білогвардійці, вона повинна була б і це робити відкрито, бо тільки у цьому випадку такі дії могли б служити цілям залякування». Налякавши своєю відвертістю і визнанням в принципі можливості застосування найжахливіших тортур, А. Іоффе тут же запевнив читачів, що радянська влада «надто людяна і не потребує подібних заходів залякування»¹⁸. Доречно підкреслити, що стаття побачила світ у Чернігові, який на короткий час став столицею радянської України. Коли денікінці наприкінці серпня 1919 р. захопили Київ, то створили для розслідування чекістських злочинів спеціальну комісію¹⁹. Використовуючи її мате-

¹⁷ Юридична енциклопедія: У 6-ти т. – Т. 6. – С. 393.

¹⁸ *Іоффе А.* Белый и красный террор / А. Иоффе // Коммунист: Еженедельное приложение к «Известиям Совета Рабоче-Крестьянской Оборона Украины» / Изд. Центр. Ком. партии Украины. – 1919. – № 1 (25 сентября). – С. 7.

¹⁹ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // О. Бажан // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – № 1 (36). – С. 159–160.

ріали, європейська та біла російська преса широко висвітлювали криваві наслідки більшовицького терору, відтак радянська влада, хоча й досить незграбно, мусила виправдовуватися. Насправді ж терор провадився у неймовірних масштабах. Не оминув він і мешканців Чернігівської губернії. Донька відомого громадського діяча, багатолітнього міського голови Чернігова В. Хижнякова Марія Черно світова (1875–1970) так пригадувала ті трагічні дні: «Сьогодні розстріляно 22, завтра 19 людей. Був день, коли розстріляли 46 людей. Розстріли проводилися тоді за 5–6 верст від міста. Могили копали неглибокі і заривали абияк. Собаки робили в них нори. Довкола валялися серед шматків одягу відгризені руки й ноги. Знайти можна було легко за жахливим трупним запахом, який приводив вас до місця розстрілу. Наступного дня після розстрілу до рідних приходили чекісти і конфісковували все майно. Оголошено було про виселення всіх сімей розстріляних в підвали»²⁰.

Чернігівська губернія через своє прикордонне становище у січні 1919 р. уже вдруге опинилася під більшовицькою окупацією. Була це велика територіально, але не досить розвинута в промисловому відношенні, передусім сільськогосподарська губернія. Її центр і найбільше місто нараховувало всього 41120 тис. (1914 р.) мешканців, за ним ішов Ніжин – 37 453 жителі (1917 р.), на третьому місці за цим показником знаходився Конотоп – 30 330 осіб (1917 р.), натомість у повітовому місті Сосниці мешкало 8 305, а в Городні – 6 405 жителів²¹. Автор історико-природничо-економічного дослідження про Чернігівську губернію (1919 р.), який належав до кооперативних діячів і старанно уникав будь-яких згадок про сучасне йому політичне становище (історичний нарис у нього завершується реформами Олександра II²²), оприлюднив переконливу демографічну та економічну статистику. Підприємства важкої промисловості в губернії були фактично відсутні, розвивалися хар-

²⁰ Черно світова М. В. В Чернигове / М. В. Черно світова // Красный террор глазами очевидцев / [сост., предисл. С. В. Волкова]. – М.: Айрис-пресс, 2009. – С. 92–93.

²¹ Ирнин А. М. Черниговщина: История, естественное и экономическое описание края / А. М. Ирнин. – Чернигов: Изд. Совета Кооперативных съездов губернии, 1919. – С. 126, 127, 140, 139, 137.

²² Ирнин А. М. Указ. соч. – С. 67.

чова (насамперед цукрова), лісопереробна галузі. Промислового пролетаріату, на якого робили ставку більшовики, від імені якого вони нібито правили, в губернії майже не було. Натомість селяни, ремісники, дрібні торговці не поспішали розлучатися з землею та тяжкою працею нажитим майном заради негайного запровадження комуністичних засад, а коли їх до цього примушували, бралися за зброю. Відтак терор став з точки зору вождів більшовизму одним з найважливіших засобів будівництва, чи як тоді воліли говорити, запровадження комунізму. Чекістів, котрі виконували цю брудну, криваву «роботу», населення досить швидко зненавиділо.

На початку лютого 1922 р., уже після остаточного провалу політики «воєнного комунізму», ВЦВК РРФСР вирішив скасувати ВЧК і створити Державне політичне управління (ДПУ або ГПУ – за сумнозвісною російськомовною аббревіатурою). Утім, якщо «у відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК», підкреслювалося, що «діяльність ДПУ поставлена в рамки закону», то «таємні рішення» дають підстави для твердження, що все це «з галузі легенд»²³. У столиці Радянської України – Харкові це рішення було продубльоване 22 березня того ж таки року. Насправді наступниці ВЧК «залишали право безпосередньої розправи і винесення з відому президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання» за злочини, вчинені карними злочинцями, яких затримали зі зброєю в руках на місці злочину та учасниками збройних повстань або контрреволюційних організацій. «Звідси випливає, що у чекістів були розв’язані руки. По-перше, вони могли за власним вибором спрямовувати справу кожного заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Отже, їм дозволялося керуватися не нормами закону, а “революційною законністю” і самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. По-друге, в компетенції чекістів було визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних “контрреволюційних організацій”»²⁴.

²³ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 1. – С. 88.

²⁴ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 1. – С. 88–89.

«Незалежність» цієї структури від московського центру теж була примарною: вже 15 листопада 1923 р. при Раді Народних Комісарів СРСР було створено Об'єднане Державне політичне управління «з метою об'єднання зусиль тодішніх республік у боротьбі з політичною й економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом»²⁵. Сучасний дослідник історії радянських силових структур так підсумував результати цього «об'єднаною» процесу: «Спроба республіканського партійно-державного керівництва в умовах формування радянської федерації взяти під адміністративний контроль органи державної безпеки та отримати інструмент для утримання управлінської і політичної рівноваги в новій державі – СРСР – зазнали повної поразки»²⁶.

До кінця 1922 р. відноситься поява дуже цікавого документа – записів у метричних книгах Чернігівського міського загсу про смерть осіб, розстріляних у Чернігові у 1920–1922 рр.²⁷ Відповідні записи розпочинаються 12 жовтня 1922 р. і завершуються 22 грудня того ж таки року. Вони вносилися до книг упереміж із прізвищами мешканців Чернігова, котрі померли власною смертю від хвороб, нещасних випадків тощо з чітко визначеною причиною смерті «розстріляний ГПУ». Загальна кількість розстріляних осіб – 384 дає підстави для твердження про масовий характер репресій.

Ймовірно, Чернігівське ДПУ отримало наказ зверху занести прізвища усіх розстріляних до загсівських книг про смерть. Причини цього розпорядження невідомі. Тогочасне діловодство не збереглося. Водночас важко уявити, що чернігівські чекісти вирішили на власний розсуд вписати імена своїх жертв до списків померлих. Сучасна наукова література дає підстави для деяких припущень.

²⁵ Пристайко В. Шлях на Соловки... – С. 12.

²⁶ Подкур Р. Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РФСРР у контексті підписання союзного договору 1922 р. / Р. Подкур // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 87.

²⁷ Повністю сюжет про ці жертви, а також поіменні списки розстріляних див.: Демченко Т. «Розстріляні ГПУ» / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 45–54; Демченко Т. П. Жертви державного червоного терору початку 20-х рр. ХХ ст. на Чернігівщині / Т. П. Демченко // «Розумовські зустрічі»: Матеріали наук.-практ. конф. – Чернігів, 2012. – С. 167–173; Демченко Т. Записи про жертви червоного терору в метричних книгах Чернігова початку 20-х рр. ХХ ст. / Т. Демченко // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / [упоряд. О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко]. – Чернігів: Видавель Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – С. 554–575.

Річ у тім, що причина смерті – «розстріляні ГПУ» – не зовсім відповідала тогочасним реаліям. Насправді все це – жертви ВЧК та її філії в Україні – ВУЧК. Задекларований намір встановити контроль за діяльністю ГПУ з боку прокуратури, очевидно, призвели до спроби здійснити певний облік розстріляних, співставивши їх із загальними втратами населення. До метричних книг заносилися не всі жертви чекістських розстрілів, а тільки страчені у проміжку від лютого 1920 р. по початок березня 1922 р., тобто тоді, коли радянська влада вже остаточно утвердилася в краї, а ВУЧК була підпорядкована московським очільникам.

Дати розстрілів припадають на період з 9 лютого 1920 р. по 4 березня 1922 р. включно. Цього останнього дня було страчено 27 осіб. Вищенаведені спогади про масові страти у Чернігові таким чином підтверджуються документально, хоча вони ніколи й не були секретом для місцевих жителів, але відкрито про це говорити, а тим більше писати можна було тільки у закордонних виданнях.

Аналіз даних у формулярах страчених, хоча далеко не всі графи були заповнені належним чином, дає змогу зробити певні висновки. Соціальне походження людини, її приналежність до того чи іншого класу, засвідчена родом занять, фахом, місцем у виробничій структурі, як відомо, висувалися більшовицькою ідеологією, а відтак і представниками радянської влади та її репресивних органів на перше місце. Проте представників «експлуаторських класів, ворожих елементів» у списках розстріляних Чернігівським губернським відділом ВЧК зовсім небагато: одна глухівська поміщиця, два «лесопромышленника» із Шостки, один 19-річний купець із Вересочі, три торговці й один «лавочник» – цим список «експлуаторів» вичерпується, а список «ворогів радвлади» – різномасних «контрреволюціонерів» тільки розпочинається. У 14 випадках графа 9 про соціальне походження не заповнена або запис не читається, тому аналізуємо дані про 370 осіб. З них 155 розстріляних ГПУ осіб записані як хлібороби (41,9%). Впадає в око відсутність традиційного для радянського підходу поділу на куркулів, середняків та бідняків. Натомість уже самим формулюванням підкреслюється єдність селянства, яке, виходить, повністю

було налаштовано вороже до «комуни». Відомий вчений та громадський діяч Р. Лемкін – «творець» поняття «геноцид», виступаючи у 1953 р. на мітингу, присвяченому 20-ій річниці Великого Голоду в Україні, зазначив: «Трете вістря радянської атаки було спрямовано на хліборобів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України»²⁸. Як бачимо, ця атака розпочалася задовго до 1933 р.

Свою приналежність до тодішнього «гегемона» задекларували 33 страчених (8,9%), з них просто робітників – 9, а чорноробів – 24. Серед розстріляних значна кількість ремісників, будівельників та осіб, які надавали побутові послуги. Тут трапляються муляри, ковбасники, кондитери, столяри, слюсарі, пічники, садівники, перукарі, теслі, майстри по дереву, чинбарі, а на першому місці серед цієї категорії шевці. У Чернігівському відділенні ВЧК їх розстріляли 15 (4,5%).

Службовців було страчено 65 (17,5%) від загальної кількості тих, хто вказав свій соціальний статус. Представники інтелігенції розподілилися так: учителів – 6, інженерів – 5, землемірів – 2, лісничих – 2, юристів – 2, економіст, провізор, живописець, «ограном» (так в оригіналі) – 1. Усього – 21 особа (5,7%). Лікарів, офіцерів, священників у записах немає. Студіююча молодь представлена 3 учнями й 1 студентом.

Отже, навіть при зроблених вище застереженнях щодо браку або спотворення відповідних даних, аналіз бланків із записами про розстріляних показує, що переважна більшість страчених являли собою молодих чоловіків (17–30 років) – 66%, українців – 84,7%, мешканців Чернігівщини – 90,9%, переважно жителів її сільських теренів. Селяни становлять 41,9% розстріляних, робітники – 8,9%, тобто разом половину страчених. Службовців та ремісників теж навряд чи можна беззастережно зараховувати до експлуататорських класів. Крім розстрілів, «ворогів» радянської влади відправляли до тюрем та концентраційних таборів. «Табори примусових

---

²⁸ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні: Стаття 28 мовами / [ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк]. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 39.

робіт» «на законодавчому рівні існували з квітня – травня 1919 р. до 30 січня 1922 р. Лише в Чернігівській губернії їх було 11 (у Чернігові, Глухові, Конотопі, Ніжині, Шостці, Городні, Борзні, Острі, Кролевці, Сосниці, Новгороді-Сіверському). «У кожному з них постійно перебувало не менше ніж 600 осіб (і це при високому рівні смертності – 20–50 осіб щодня взимку)»²⁹. Нещодавно вийшов друком чи не перший збірник документів і матеріалів про функціонування таборів в українських губерніях цієї доби³⁰. У добірці чернігівських сюжетів викликає інтерес список осіб, ув'язнених у концтаборі губернського центру із зазначенням провини. Деякі з формулювань звучать як анекдот: «отримання хабара м'ясом від Кузнецова», «як поляк без певних занять та документів», але більшість відбувала покарання за службу в армії Денікіна, дезертирство, очевидно, з Червоної армії, нелюбов до радвлади, крадіжки та побутові злочини, включно з пияцтвом³¹.

Як діяла «нова» структура – ОГПУ – в умовах реалізації нової економічної політики та курсу коренізації (українізації) – доби, яку І. Майстренко назвав «найсвітлішою сторінкою історії України під більшовицькою диктатурою», бо «найважливішою стороною цього процесу було злиття в один потік масового національного відродження з партійною політикою українізації, яка хоч і була обережною, стриманою, а часом і саботованою партійним апаратом, проте не ворожою, як досі, сприятливою національному відродженню українського народу»³². Утім, історики незалежної України обґрунтовано сумніваються в існуванні вищеназваного «сприяння». Я. Дашкевич прийшов до висновку, що Ленін і згодом Сталін найбільше боялися розпаду імперії через відхід України. Саме «тому найбрутальнішу силу терору було сконцентровано» на її теренах, а «сентенція “Доля імперії вирішується в Києві” була вирішальною

²⁹ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: Збірник наук. праць / Д. Архирейський, П. Ісаков та ін. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 293.

³⁰ *Моренець В. І.* Перша хвиля / В. І. Моренець. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2017. – 364 с.

³¹ *Моренець В. І.* Перша хвиля. – С. 315–328.

³² *Майстренко І.* Історія комуністичної партії України / І. Майстренко. – Б. м.: Сучасність, 1979. – С. 111.

при виборі напрямів внутрішньої політики протягом не одного, а багатьох десятиріч»³³. Учений виокремив та проаналізував 6 груп «опору українізації»: «верхівка КП(б)У», «російська і русифікована бюрократична верхівка, особливо могутніх трестів і синдикатів, які ніколи не підпорядковувалися Харкову чи Києву», «російське й обрусіле міщанство» й пролетаріат, «російська і зрусифікована інтелігенція», «органи ЧК та її спадкоємців, а також Червона армія як охоронці єдиної і неподільної імперії», «російська православна церква» – «носій цієї ж ідеї єдиної і неподільної державної системи»³⁴.

Отже, згідно із висновками сучасних дослідників, спадкоємці ВЧК діяли тими ж самими методами, але дещо маскуючись у відповідності до курсу, спрямованого на деклароване пом'якшення режиму: «Офіційно основними напрямками роботи чекістських органів були такі: збирання інформації про все, що могло впливати на політичне життя, але головним чином про ставлення різних категорій населення до політики, здійснюваної комуністичним режимом; ретельний контроль за опозиційними партіями, антикомуністичними елементами з метою ліквідації противників режиму, недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба із саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба з бандитизмом у різних формах; боротьба із злочинами в економічній сфері»³⁵.

Збереглися й оприлюднені відомості щодо тих категорій населення, представників яких ГПУ брало під особливо пильний нагляд, з метою «повсюдного упорядкування обліку і належного разом з тим спостереження за політично неблагонадійними і соціально-чужими елементами населення»³⁶. До переліку входило 20 позицій: «Усі колишні члени дореволюційних буржуазних політичних партій; усі колишні члени монархічних союзів і організа-

³³ Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика / Я. Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – С. 176.

³⁴ Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»... – С. 176–177.

³⁵ Пристайко В. Шлях на Соловки... – С. 13.

³⁶ Дукельский С. ЧК на Украине / С. Дукельский. – Перепечатка с издания: ЧК – ГПУ. Часть первая. Гос. изд-во Украины, 1923. – Chalidze Publications Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. – Приложение: Документы из архива ОГПУ Чернухского района 1921–[19]27 гг. – С. 129.

цій (чорносотенці); всі колишні члени союзу хліборобів-власників (часів Центральної Ради на Україні); всі колишні дворяни і титуловані особи старої аристократії; усі колишні члени молодіжних організацій (бой-скаутів і т. д.); усі націоналісти всіх мастей і відтінків; чини колишнього міністерства внутрішніх справ: усі чини охоранки, жандармерії і поліції, таємні агенти охоранки і поліції; усі чини прикордонного корпусу жандармів і т. д.; чини колишнього міністерства юстиції: члени окружних і губернських судів, присяжні засідателі, прокурори всіх рангів, мирові судді і слідчі, судові виконавці, земські начальники і т. д.; увесь без винятку офіцерський і командний склад колишньої царської армії і флоту; увесь колишній офіцерський командний і рядовий склад білих рухів і армій українських петлюрівських формацій, різних повстанських загонів і банд, які виступали активно проти радянської влади (не виключаючи при цьому й осіб, амністованих радянською владою); усі ті, хто перебував на цивільній службі установ і місцевих управлінь білих урядів, армій Української Центральної Ради, гетьманської державної варти і т. д.; усі служителі релігійних культів: архієреї, священники, ксьондзи, раввини, диякони, церковні старости, регенти, монахи і т. д.; усі колишні купці, торговці і так звані непмани; усі колишні поміщики, крупні орендатори, заможні селяни (які в минулому використовували найману працю), крупні кустарі і власники промислових підприємств і виробництв; усі особи, у яких хто-небудь із близьких перебуває на нелегальному становищі або ж продовжує збройну боротьбу в рядах антирадянських банд; усі іноземці незалежно від їхнього підданства; всі ті, хто має за кордоном родичів або знайомих; усі, хто належить до релігійних сект і громад (особливо тримати в полі зору баптистів); усі вчені і спеціалісти старої школи, особливо ті з них, у яких залишаються неясними політичні переконання; усі особи, яких раніше судили або підозрюють у контрабанді й шпигунстві і т. д.»³⁷.

У цьому документі, датованому лютим 1924 р., вражає насамперед постійне вживання займенників «увесь», «усі», а також багатозначне завершення майже кожного списку конкретних потен-

³⁷ Дукельський С. ЧК на Україні... – С. 130.

ційних ворогів – «і т. д.». Фактично це означало, що за потреби перелік можна було розширити як завгодно. Згідно з логікою авторів цього людиноненавистницького циркуляру під підозру, арешт, а в перспективі – тюрму, табори й фізичне знищення можна було при найменшій підозрі, а то й просто бажанні вислужитися підвести майже кожного громадянина СРСР. Добірка документів з архіву відділення ОДПУ – НКВС у Чорнухинському районі Полтавської області за 1921–1927 рр. уперше опублікована в 1957 р. у перекладі англійською мовою. На думку С. Максудова, ці секретні документи поширювалися по всьому СРСР³⁸, а, значить, цілком можуть слугувати джерелом для розкриття механізму роботи чекістів з населенням у будь-якому регіоні. Отже, радянські карально-репресивні органи завжди, від самого свого заснування, працювали на випередження, постійно збільшуючи контингент своїх «ворогів». Природно, що вони не могли б так працювати без санкції вищої партійної влади. «Симптоматично, – підкреслив історик Ю. Шаповал, – що досить рано органи заявили про намір не дозволяти будь-кому, крім партії, здійснювати контроль за своєю діяльністю»³⁹. Виступаючи 20 грудня 1937 р. на урочистому засіданні з нагоди 20-річчя органів безпеки, А. Мікоян наголосив: «НКВД – організація, більше всього близька нашій партії і всьому нашому народу. Вони – один з авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського народу від усіляких ворогів»⁴⁰.

Важливою формою діяльності чекістів у цей час стала робота з агентурою. Мережа інформаторів створювалася в кожному колективі. Найбільше їх цікавила обстановка у середовищі української інтелігенції. В одній з численних інструкцій окружним відділам ППУ (1930 р.) давалися такі настанови щодо проникнення в педагогічні та медичні установи: «1) Обов'язкове насадження інформаторів у місцях концентрації різних груп інтелігенції, особливо учительства, на селі та в місті. 2) Практикувати вербовку служилою

³⁸ Дукельський С. ЧК на Україні... – С. 121.

³⁹ Шаповал Ю. Большевицька політична поліція в Україні... – С. 30.

⁴⁰ Цит. за: Поджур Р. Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х років: источниковедческий анализ / Р. Поджур, В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2010. – С. 367.

інтелігенції з окружних і районних центрів, яка має широкі зв'язки з низовими кадрами інтелігенції (інструкторській склад відділів народної освіти і закладів охорони здоров'я)»⁴¹. Співробітники ДПУ були вельми зацікавлені в тому, щоб тримати руку на пульсі у колективах науковців, творчої інтелігенції. Тому матеріали із ГДА СБУ, які друкуються нині, переповнені інформацією, одержаною від сексотів. У книзі про Миколу Хвильового з красномовним заголовком «Полювання на Вальдшнепа» відповідна добірка розпочинається з дати 11 жовтня 1927 р. і завершується уже по смерті письменника⁴². Усі ті «зірки», «літератори», «професори», «сценаристи» просвічували своїми донесеннями різні аспекти життя переслідуваного чекістами бунтівливого автора немовби рентгенівськими променями. Під таким же невсипущим наглядом перебували й партійні та радянські керівники УСРР з числа націонал-комуністів. Переконливі свідчення цього містить книга, присвячена життєвому шляху та революційній діяльності О. Шумського (1890–1946)⁴³. Утім, співробітники ДПУ не гребували й значно меншим уловом. Так, розробляючи у 1929 р. «шовіністичне угруповання» молоді в Чернігівській окрузі, що проходило під грифом «українська контрреволюція» (контрреволюціонерів було аж троє – всі студенти місцевого землевпорядного технікуму та їхні друзі, які вели між собою недозволені розмови), чекісти заарештували і свого сексота «агента “Філіпова”», а також «адвентиста», у якого квартирував один із затриманих студентів. «Для зашифровки “Філіпова”», – поважно пояснили цей останній крок у доповіді начальству, немовби справді мали справу з якимись небезпечними злочинцями⁴⁴.

У реальному житті подібна практика досить швидко спричинила атомізацію суспільства, всезагальну недовіру й підозру, руйнування засад загальнолюдської моралі. В. Кравченко з гіркотою кон-

⁴¹ Пристайко В. Шлях на Соловки... – С. 13.

⁴² Полювання на Вальдшнепа. Розсекречений Микола Хвильовий / [упоряд. Ю. Шаповал; ред. Ю. Шаповал; В. Панченко]. – К.: Темпора, 2009. – С. 82–195.

⁴³ Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. – Київ; Львів: Україна модерна; Українські пропілеї, 2017. – 742 с.

⁴⁴ Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / [упоряд.: В. М. Даниленко]. – К.: Темпора, 2012. – С. 533.

статував: «З того часу вважалося за “честь” подати донос, виявити “замаскованих ворогів” в Партії. Один до одного боявся заговорити. Боялись люди зачинати розмову навіть зо своїми найближчими товаришами. Зривали давні знайомства. Бо, ану ж його знайомі вже назначені – рознощики бацилів політичної епідемії, що вихором гонилась по країні? Зникло поняття незайманости, вірности, приязні – мертвяків минулого»⁴⁵.

У ці роки правляча партія та її силові органи поставили під свій жорсткий контроль гуманітарні науки, періодику, художню літературу, всі види мистецтва. Робота радянських цензурних установ (Головліт) спрямовувалася спеціальними відділами ЧК – ДПУ. Чому під заборону потрапляли деякі далекі від політики видання, сказати нині неможливо, але «Вибрані білоруські казки» Я. Коласа, казка Ш. Перро «Кіт у чоботях», наукова праця Є. Патона «Залізні мости» також підлягали конфіскації⁴⁶. На цьому тлі майже «умотивованою» виглядає заборона на друк уродженцю Чернігова М. Могилянському (1873–1942). «22 травня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою різко засудило публікацію в журналі “Червоний шлях” його оповідання “Вбивство”. Окремим пунктом схваленого документа редакціям українських журналів і газет не рекомендувалося надалі публікувати літературні твори письменника»⁴⁷. До речі, очевидно, що саме пильність цензури призвела до згортання видавничої діяльності у Чернігові. Син згаданого вище М. Могилянського – Дмитро Могилянський (Дмитро Тась) – у статті про діяльність низки українських видавництв у губерньському місті писав про засноване у 1917 р. видавниче товариство «Сіверянська думка», потім «Десенські хвилі», котрі недовго протрималися на плаву, видавничий відділ губнаросвіти (1919–1921 рр.) видав лише кілька україномовних книжок, а в основному друкував

⁴⁵ *Кравченко В.* Я вибрав волю: Особисте й Політичне життя Советського Урядовця / В. Кравченко; пер. з англ. М. Гетьман. – Торонто (Канада): Друкарня «Українського робітника», 1948. – С. 212–213.

⁴⁶ *Ченцов В.* «Табу – на думку, заборона – на слово». За матеріалами роботи політконтролю НК – ДПУ у 20-ті роки / В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 16.

⁴⁷ *Очеретянко В.* Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки / В. Очеретянко // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 129.

програми та методичні брошури російською мовою. Організована у Чернігові філія Державного видавництва випустила в світ декілька видань, але швидко була переформатована в торговельну установу. Автор пояснює крах усіх цих починань «жахливішим» станом поліграфічної бази у місті, поганими шляхами сполучення та економічною руїною пореволюційної доби⁴⁸, але, ймовірно, що не обійшлося й без тиску партійно-державних органів та всюдишущих чекістів.

Надзвичайно прикметною рисою діяльності ГПУ стала постійна спрямованість на виявлення категорій все нових і нових ворогів. Цей процес був перманентним. Службовий обіжник ГПУ УСРР від 4 вересня 1926 р. «Про український сепаратизм» наголошував: «Культурна боротьба» набула величезної популярності і втягнула до лав своїх прибічників переважну більшість найвидатніших представників укр[аїнської] контрреволюції». Найнебезпечнішими, з точки зору ГПУ, осередками українства виступали «УАПЦ і ВУАН»⁴⁹. У світлі цієї колись недоступної інформації масові арешти, що розпочалися наприкінці 1920-х рр., виглядають зовсім не випадковим явищем.

І. Дзюба писав, що «30-і роки, попри деякі успіхи українського мистецтва, стали періодом втрати того потенціалу, що окреслився був у роки 20-і. Досить порівняти журнали 30-х років, вимучені й висушені, з журналами 20-х років, розмаїтими, багатими, винахідливими, – щоб побачити разючий занепад художньої і теоретичної думки, відчуті страхітливі кадрові проломи... На перший план виходить соціально замовлене оспівування героїки культурної революції, що включала в себе конструювання “нової людини” та “нової моралі”. І ще боротьба – боротьба, боротьба: з націоналізмом, з куркулями, із троцькістами, із шкідниками, із шпигунами, з релігійним дурманом і т. д. і т. п.»⁵⁰.

⁴⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. Х, № 18175, арк. 1–2.

⁴⁹ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – С. 27–28.

⁵⁰ Дзюба І. М. Пастка... – С. 47.

ОПІР РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМОВІ

Як реагувала на політику державного терору в країні, в якій здійснювався соціалістичний експеримент, світова громадська думка? Колосальна кількість написаної багатьма мовами художньої, публіцистичної, мемуарної літератури від «Чевенгура» та «Котлована» Андрія Платонова до «1984» Джорджа Орвела, від «Саду Гетсиманського» Івана Багряного до «Пастки» Івана Дзюби свідчить про осмислене або принаймні інтуїтивне небажання мільйонів людей жити в таких умовах. Позиція істориків, вітчизняних і зарубіжних, була окреслена вище.

Скільки б не твердили про політичну та національну незрілість українського народу, але більшовицький соціалістичний експеримент провадився настільки брутальними, цинічними методами, а оте поглинання державою живих людей виглядало так непривабливо й страшно, що опір ставав повсякденним, причому з самих перших днів панування більшовиків на українських землях. У 1920 р. органи ЧК заарештували в Україні понад 45 тис. осіб, з них 3879 було розстріляно, 5692 ув'язнено в концтаборах. Відтак, 40% засуджених за «контрреволюційні злочини» було розстріляно, а 51% – ув'язнено в тюрмах і концтаборах⁵¹. Серед жертв цього неприхованого полювання на першому місці знаходилася українська інтелігенція, якій нависли ярлик «петлюрівської». Завідувач Чернігівського «гублитпросвету» у статті, вміщеній у першому ж номері журналу «Коммунистический путь» (1923 р.), цитував Л. Троцького, який на Сьомій Всеукраїнській партконференції «правильно відзначив, що головна небезпека загрожує нам тепер з боку петлюрівщини, озброєної уже не “обрізами” [в оригіналі написано “отрезами”. – Т. Д.], а культурним планом у всіх областях нашого побуту – школі, кооперації і т. д.» і закликав вирвати трудову інтелігенцію, насамперед сільських учителів, з-під згубного впливу контрреволюційних елементів⁵².

⁵¹ *Архирейський Д.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 19.

⁵² Свашенко П. Национальный вопрос и работа среди украинской интеллигенции / П. Свашенко // Коммунистический путь: Ежемесячный журнал Чернигов. губкома КП(б)У. – 1923. – № 1. – С. 16.

Останнім приписували також і організацію та керівництво повстанським рухом українських селян, який зрештою набув виразних ознак збройної боротьби проти більшовизму: «По Україні в 1921 р. чекістами було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 нападів – на органи влади, 342 – на продовольчі та промислові установи та об'єкти». Хвиля повстань не набагато зменшилася й наступного року: «У першій половині 1922 р. була ліквідована мережа повстанкомів на Чернігівщині (Чернігівський, Городнянський, Конотопський, Ніжинський, Козелецький і Остерський повіти)». Чекісти пояснювали існування такої форми руху тим, що їх підтримували куркулі, але історики слушно підкреслюють: «Чернігівське національне підпілля спиралося головним чином на інтелігенцію, яка була основним носієм національно-визвольних ідей, залучаючи до цієї справи найбільш національно свідому і політично активну частину українського селянства. Звичайно, така тенденція мала поширення по всій Україні»⁵³. Чи не останнім організаційно оформленим осередком спротиву на теренах Чернігівщини стало нелегальне об'єднання «Патріотичне кубло» на Ічнянщині. Навесні 1922 р. представники тамтешньої інтелігенції та свідомих селян заснували цю підпільну організацію, члени якої поставили собі за мету «підтримати стремління народних мас відродити самостійну Україну шляхом збройного повстання»⁵⁴. Були налагоджені зв'язки з керівництвом повстанського загону Скубана й Скрипченка, що утворився з решток розгромленого руху отамана Ангела. Однак уже в жовтні 1922 р. організацію було викрито, її учасники жорстоко покарані: 11 осіб засуджені до розстрілу. Згодом, у 1923 р., завдяки зрадникам, яким пообіцяли амністію, обезголовили й повстанський загін Панаса Скубана⁵⁵. Нещодавно оприлюднена узагальнена інформація про фігурантів кримінальних справ 1917–1925 рр., що мали виразний

⁵³ *Архирейський Д.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № ½. – С. 120.

⁵⁴ *Населевець Є.* Ічнянська підпільна організація «Патріотичне кубло» / Є. Населевець // Сіверянський літопис. – 2004. – № 2–3. – С. 50.

⁵⁵ *Населевець Є.* Назв. праця. – С. 51–52; Герасим'юк О. Розстрільний календар / О. Герасим'юк. – Харків, 2017. – С. 205–207.

антибільшовицький характер⁵⁶. Чернігівський блок включає 26 позицій⁵⁷. Цікаво, що «людяна» радянська влада, амністувавши деякого з учасників повстанського руху, повторно заарештовувала їх у другій половині 20–30-х рр., а уродженця Чернігова Л. Г. Дорошенка затримали в грудні 1945 р. у Варшаві за нелегальний перехід кордону СРСР. Тоді ж йому і пригадали, що у 1919–1920 рр. він служив у денікінських та врангелівських військах. За вироком військового трибуналу Північної групи військ Л. Дорошенка засудили до 10 років ув'язнення⁵⁸.

Опір, як відомо, був придушений, але саме завдяки йому «у 1921–1923 рр. 93% земельного фонду України залишились в індивідуальному володінні»⁵⁹.

Подальші роки непу характеризувалися затуханням повстанського руху. У лютому 1924 р., згідно з даними ГПУ, в Україні діяв 21 загін, але у 1926 р. органи констатували, що «політичного бандитизму» немає⁶⁰.

Утім, протистояння не припинялося, набуваючи нових форм, переміщаючись в царину культури, духовного життя. Українське село на якийсь час немовби затихло, але не мовчала інтелігенція, зокрема й сільська. У цьому контексті не може не привернути увагу відгук на «Лист до комсомольців» академіка Д. Багалія, що пролунав з одного села на Чернігівщині. Адресанта обурило зміст вищеназваного послання, який опублікувала московська газета «Известия» 29 березня 1929 р. Лист академіка недаремно зачитали на вечорі, організованому Харківським окружним комітетом комсомолу. У ньому академік стверджував, що його праця на ниві української культури до революції проходила у важких умовах, але «після цього випала щаслива доля – працювати вже 11 років» у радянській Україні. На основі власного досвіду він може підтвердити, що «тільки тепер, при радянській владі, українська культура

⁵⁶ Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... / Вст. сл. та публ. В. Василенка // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2012. – № 2 (39). – С. 57–145.

⁵⁷ Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні... – С. 136–145.

⁵⁸ Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні... – С. 144–145.

⁵⁹ *Архирейський Д.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. ... – С. 120.

⁶⁰ *Шановал Ю.* Большевицька політична поліція в Україні... – С. 30.

стає на правильний шлях і належну висоту. Ціла прірва відділяє нашу національно-пролетарську культуру від попередньої національно-шовіністичної. Тепер у неї єдине завдання, ми йдемо до оволодіння його єдиним фронтом: створювати українську соціалістичну культуру і нести її в робітничо-селянські маси»⁶¹. Відповідь виглядає значно змістовнішою, реалістичнішою й щирішою на відміну від вищенаведеної цитати, яка мало чим відрізняється від типової радянської агітки. Автор розпочинає з того, що згадує, як ще до війни, навчаючись у Харківському університеті, «залюбки слухав Ваші блискучі виклади по історії». Тепер він живе як сільський господар і має вдосталь можливостей спостерігати справжнє життя: «А ознакою якої культури, Вельмишановний професоре, можна на Вашу думку назвати отой соціяльний розбрат, що панує тепер на Україні, немов за розбещених римських цезарів, що для своїх інтриг дождали юрбі “Великого Риму”, так і тепер штучно утворений клас привелейованої, так званої “бідноти”, задобрюється подачками за рахунок трохи заможнішої частини селянства». А наслідок очевидний: «Сором сказати, що на Україні постійний недохват хліба, бо безнастанними кривдами дійсно господарському населенню сільське господарство рік у рік занепадає»⁶². «А, може, певна ознака української культури в тому, – іронізує автор, – що школа, преса і адміністрація не вживають української мови, навіть встановлюють “остаточні” строки для українізації радянських службовців? Невже й досі є такі наївні люде, що вірять у щірість “Москви”, в її пошану до української нації? Українська пшениця, сахар та інше добро, що пливе в “плановому порядку” від нас на північ – ось де закопана собака “братерського єднання та бажання розвитку національної культури”». Навіть у ічнянському селі, як випливає з тексту, знали про утиски щодо С. Єфремова. На завершення протиставляються два академіки: «А не буде воно так, що може й в недалекому прийдешньому, коли стане змога “по-буржуазному” вільно думати й писати, взагалі порядкувати нам самим на своїй землі, у нашій українській державі,

⁶¹ Українська інтелігенція і влада... – С. 530.

⁶² Українська інтелігенція і влада... – С. 531.

то щирі патріоти з пошаною промовлятимуть ім'я академіка Єфремова, а при згадці про другого харківського академіка – сумно похитають головою»⁶³. Ця мужня людина утрималася від «дальших докірливих слів», але підписавшись псевдонімом, тут же подала свою адресу й справжнє (?) прізвище: «до затребування, ст. Ічня, с. Максимівка, Ніжинськ[ого] окр[угу], Микиті Омеляновичу Панченко»⁶⁴. Як склалася подальша доля освіченого, дотепного, проникливого сільського жителя, що замолоду студіював історію у двох університетах – Харківському й Київському – на разі невідомо. Однак, з огляду на загальні тенденції, сподіватися на щось добре для цієї сміливої людини, даремно. Чекісти виявляли й переслідували усіх, хто демонстрував незадоволення владою. Досить часто це була молодь. З одного боку, ми звикли до твердження, що виховані, а пізніше й народжені при радянській владі юнаки й дівчата горою стояли за неї, бо не уявляли собі інакшого способу життя, але з іншого, маємо чимало фактів, що засвідчують: саме молоді люди – недосвідчені, налаштовані максималістськи – відважно кидалися у бій проти фальші, несправедливості, жорстокості, яку спостерігали у своєму селі чи містечку. Учні сільськогосподарського технікуму у містечку Холми (тепер селище Корюківського району) на початку 1930-х рр. утворили неформальне товариство, яке називали «Нашою плеядою». Досить швидко виникла ідея писати й поширювати антирадянські листівки. Значну допомогу у цьому їм надав старшого віку чоловік, що мав певний життєвий досвід. Остаточний варіант листівки мав такий вигляд: «Товариші, доволі чекати і терпіти! Ми добре бачимо, що правителі наші заблукали і марно чекати від них чогось доброго. Всіх нас ведуть до загибелі. Пора взятися за діло, скинути чиновні кабінети, що вп'ялися в людські жертви, як комар, зовсім не рахуючись з мільйонними масами робітників і селян, які скніють і голодують разом зі своїми родинами. Пора прокинутися всьому народові і дати опір брехунам і нехлюям!». Листівки «ховали у сараї під стріху». Уже в липні 1931 р. уся група опинилася у БУПРі. Судові ви-

⁶³ Українська інтелігенція і влада... – С. 532.

⁶⁴ Українська інтелігенція і влада... – С. 533.

роки у січні 1932 р. виявилися порівняно м'якими, але у 1937 р., тепер уже НКВД, фабруючи справу про існування у Холмах нібито повстанської організації, долучило до неї невдачливих поширювачів листівок, нависивши на них купу вигаданих звинувачень і відповідно жорстокі вироки, аж до смертної кари⁶⁵. Мешканці сусіднього з Корюківським Городнянського району (с. Будище), до речі, комсомольці, приблизно у ті ж роки стали на шлях протидії заходам радянської влади, які вони вважали неприйнятними для селян. Вони вирішили заснувати за зразком СВУ – Спілку Визволення Селян (аббревіатура з російської мови «СОК»). Члени нелегальної організації виробили програму, збиралися на засідання, випустили декілька листівок. «На більше ні в кого не вистачає ні вміння, ні снаги», – констатував перший публікатор цієї справи В. Шкварчук⁶⁶. Зате місцеві чекісти, які досить швидко вийшли на протестувальників, постаралися витиснути з отриманої різними шляхами інформації усі можливі дивіденди й роздути свої «подвиги». Їхніми «напрацюваннями» скористалося обласне начальство: «Чернігівським обласним відділом ДПУ викрито і ліквідовано могутню ширококорозгалужену контрреволюційну повстанську організацію, що ставила собі за кінцеву мету збройне повалення радянської влади з метою відновлення на Україні буржуазного ладу під стягом так званої Української Народної Республіки. Слідством виявлено 1044 учасники організації, що охопила своєю діяльністю 119 населених пунктів. Установлено, що організаційне оформлення і об'єднання існуючих самостійних груп і осередників [так у тексті. – Т. Д.] відноситься до 1929–1930 років», – зафіксовано у «Обвинувальному висновку». Залишається додати, що «повстанські осередки» пильні чекісти виявили у Чернігівському, Городнянському, Добрянському, Ріпкинському, Сновському «та інших районах області»⁶⁷. Для цього їм знадобилася інформація про так званих «колишніх людей», яку ретельно збирали з середини 20-х рр. Колишні поміщики, дворяни, чиновники, офіцери, просто

⁶⁵ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-красназначча праця на архівному матеріалі) / В. Шкварчук. – Чернігів: Ред.-видав. відділ управл. по пресі, 1994. – С. 22–24.

⁶⁶ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 36.

⁶⁷ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 31.

дореволюційні службовці, українські діячі, просвітяни й члени соціалістичних, але ворожих до більшовиків партій, амністовані повстанці долучалися до списків «контрреволюціонерів». Складається враження, що головною метою було прагнення довести їх до масштабних розмірів. І ще одне міркування заслуговує на увагу. Як пам'ятаємо, слідство розпочалося з виявлених і заарештованих у конкретному селі членів Спілки визволення селян («СОК»), але справі присвоюється кодова назва «МОВІСТИ» – від слова «мова», природно, українська. В. Шкварчук висловив, переконливе, як на нас, припущення щодо появи назви: «То ж чи не могла комусь із цих пролетарських інтернаціоналістів вдарити в голову ідея: “Да хороший случай взять к ногтю всех, кто еще свою мову не забыл. Мо-ви-сты!”». Навіщо ж у такому разі гнати якийсь там вузьенький СОКівський рядок! Чекісти беруть косою, широко заміряючись мало не на весь лан, поширюючи організацію не лише у просторі, а й у часі»⁶⁸. Але це якраз і виступає доказом ворожості радянської влади українському народові, підкреслює окупаційний її характер, попри позірну українізацію.

Отже, завдання, яке декларувалося у партійних та урядових документах, тиражувалося через пресу, радіо так часто, що перетворилося на штамп: «створювати українську соціалістичну культуру і нести її в робітничо-селянські маси», виявилось не до снаги й швидко було замінено полюванням на незгодних, зрештою, його об'єктами стали всі носії національної мови, культури та прихильники вільної думки.

---

⁶⁸ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 40.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР У ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Паралельно цій до певного часу таємній діяльності в СРСР розпочалися кардинальні зміни: «7-го листопада у зверненні на честь 12-ої річниці революції Сталін проголосив 1929-й “роком великого перелому”, стверджуючи, що країна готова “повним ходом” йти до соціалізму. А невдовзі цей рік став визначальним для масової або суцільної колективізації. Але перегляд плану для сільського господарства неодмінно вимагав перегляду завдань промисловості, тому у грудні партія проголосила, що завдання п’ятирічки треба виконати за чотири роки. Цим Сталін дав зрозуміти, що країна розпочинає здійснення Другої революції»⁶⁹. Інший зарубіжний вчений охарактеризував цю сталінську політику як «геноциди» – це визначення стосується розкуркулення, Голодомору, Великого терору⁷⁰.

Населення України, насамперед селянство, яке ледве оговталось після наслідків «першої» революції, було заскочене зненацька. У щоденнику псаломщика с. Гужівки (тепер Ічнянського району) за березень 1928 р. переконливо зафіксовані типові «балачки» місцевого селянства, а відтак і його настрої. «З початком весни знову заговорили про війну, – занотував К. Самбурський. – Люди обговорюють нинішній стан справ і довоєнні часи: “Тоді люди краще їли і жили. Краще одягалися. Було тобі мирно і тихо. А тепер нема хати, щоб був мир у хаті. [...] Тепер на похоронах і на освяченні хати не те, що було раніше. Тоді на обіді – чого душа хоче. Тепер не те. Все минулося. [...] Тоді було де заробити і можна було гарно вдягатись. Тоді ніхто нікого не боявся. Тепер уночі і не виходь із хати. Тепер один одного боїться і як звір один на одного дивиться. Раніше і хліб родив краще. Як кладеш на полі снопи або скидаєш, так і обсипається з коробку або дві. [...]. Тоді земля не потребувала гною і родила краще. Тепер як не обробляють землю, а вона менше родить. Раніше, як треба було грошей, піди до сусіда, і він

⁶⁹ *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Мартін Маля (Malia); пер. з англ. А. Д. Гриценка та ін. – К.: Мегатайт, 2000. – С. 227.

⁷⁰ *Наймарк Н. М.* Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк; пер. з англ. В. Старка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 111–113.

тобі дасть, скільки треба, а тепер двадцять копійок треба, так десять хат обійдеш і не дістанеш»⁷¹.

За цими безкінечними порівняннями на тему «тоді й тепер» не на користь останнього приховувалося несприйняття селянами реалій радянської доби. Не бажаючи віддавати до колгоспу свою землю, майно, втрачати свободу господарювання, вони вдавалися до традиційної форми боротьби – збройних виступів. Аналіз селянських повстань здійснений у дослідженні В. Тилищака⁷². Прикладів ворожого ставлення до влади не перерахувати. У збірнику нарисів про опір колективізації на Чернігівщині, написаний на архівних матеріалах, В. Шкварчук наводить такі типові «антирадянські» висловлювання: «Колгосп – це панщина, там нема господаря і не буде. Згнию під плотом, а в колгосп не піду. Комуністи – паразити, хабарники, грабіжники, шкурники, знущаються з людей»⁷³. За понад 20 років, що минули з часу появи цієї книжки, кількість аналогічних оприлюднених свідчень зросла у рази. Їхній аналіз незаперечно доводить наявність гострого конфлікту, коли розлючене селянство не обмежувалося лайкою, а вдавалося до більш дієвих заходів. Для Чернігівщини, наприклад, вельми характерними були так звані «бабські бунти». У с. Шестовиця Чернігівського району «юрба селян в 500 осіб, переважно жінок, напала на бригаду, що вилучала майно у куркуля, відібрала всі речі і побила бригаду»⁷⁴. Аналогічний випадок мав місце в с. Красний Колядин (тепер Талалаївського району)⁷⁵. Коли у с. Ряшки Іваницького (тепер Прилуцького) району поширилися чутки, що комсомольці й активісти «готують для селян і, особливо, для жінок Варфоломіївську ніч», сільське жіноцтво, озброївшись сокирами, цілу ніч чатувало на вулиці⁷⁶. Ще й сьогодні жителі с. Рогізки Сновського району пам'я-

⁷¹ Самбурський К. І. Щоденники, 1981–1928 рр. Гірка українська історія очима псаломщика з Гужівки / К. І. Самбурський; [упоряд. В. Моренець, В. Шевченко]. – К.: Гнозис, 2015. – С. 907.

⁷² Тилищак В. 1930. У.С.Р.Р. Повстання: Науково-популярні нариси / В. Тилищак. – К.: Смоло-скип, 2016. – 208 с.: іл.

⁷³ Шкварчук В. Бунт землі... – С. 10.

⁷⁴ Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – Вид. 2-е, доп. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. – С. 101.

⁷⁵ Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование) / В. Шкварчук. – Изд. 2-е, доп. – Чернигов, 1998. – С. 13.

⁷⁶ Климович Н. Процес «Спілки визволення України» та зростання селянського опору в умовах колективізації / Н. Климович // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 7.

тають про знаменитий виступ у серпні 1932 р. місцевого жіноцтва, яке понад тиждень не допускали в село представників влади⁷⁷.

Чутки про селянське повстання в Городнянському районі, яке поширилося на сусідні – Сновський, Ріпкинський, Менський, Со-сницький – дійшли навіть закордон, стали відомі українським політичним емігрантам. Писали вони й про те, що «задушила його в найжорстокіший спосіб» «Московская пролетарская дивизия» «аж з самої Москви»⁷⁸. Насправді виступ повстанців під проводом Я. Г. Рябченка не становив такої вже значної небезпеки для радянської влади, стверджував добре поінформований В. Шкварчук. У його інтерпретації ця історія виглядає так: Яким Рябченко – уродженець с. Тупичів Городнянського повіту – був свого часу більшовиком, червоним партизаном, головою сілради, міліціонером, і навіть чекістом, але така зразково-показова кар'єра зрештою увірвалася, і він знову почав господарювати на селі. Як і багато інших селян, колишній партизан сприйняв колективізацію як брутальне і нічим не спровоковане зазіхання на добро й свободу хліборобів. У Я. Рябченка знайшлося чимало однодумців у селах Городнянщини, серед них багато колишніх червоних партизанів, чії сподівання на радянську владу розвіялися вщент. У Писарівському лісі зібралось 300–400 повстанців. Найбільшою їхньою проблемою був брак зброї. Вирішальний бій із загоном міліції, направленим із Городні, стався 28 червня 1931 р. Сам Я. Рябченко був тяжко поранений і потрапив у полон. Його та ще 17 повстанців засудили до смертної кари⁷⁹. В анотованому покажчику документів ГДА СБУ про Голодомор зазначено, що до відповідальності у справі Я. Рябченка за участь в «контрреволюційній повстанській організації» було притягнуто 174 жителів сіл Чернігівщини. Їм дійсно не вистачало зброї, відтак, коли їх оточив загін міліції, озброєний кулеметами, вони почали розбігатися. Засуджено було 54 особи. Декому смертну кару замінили

⁷⁷ Жіночий бунт: Масова волінка у селах Рогізки та Кучинівка: Істор. довідка. – Щорс: Щорська центр. бібліотека ім 40-річчя Перемоги, 2007. – 20 с.

⁷⁸ *Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля: запланий штучний голод в Україні 1932–1933 років / М. Вербицький. – Лондон, 1952. – С. 22.

⁷⁹ *Шкварчук В.* Бунт землі... – С. 25–28.

ув'язненням⁸⁰. У наші дні інтерес до цієї небуденної події спалахнув в середовищі національно-демократичних сил Чернігівщини. З'явився друком нарис О. Ясенчука у збірнику з промовистою назвою: «Сіверщина в боротьбі за волю»⁸¹. Автор не тільки опрацював доступну літературу та джерела, але й побував у селах, де відбувалося повстання. Перед ним постала сумна, але типова картина: в с. Тупичів (це батьківщина Я. Рябченка) «місцеві мешканці в основному пригадують розповіді про “банду Рябченка”, але подробиці вже забули. І це логічно, адже у свій час тільки за розповідь про це можна було заgrimити туди “де й Макар телят не пас”. А особливо вражає світлина колишньої Городнянської тюрми. Там колись утримували повстанців, катували й розстрілювали їх, а нині фасад прикрашають вивіски «Золото, срібло», «Імперія украшений», «Інтернет клуб», і, як слушно відзначає автор, «жодна меморіальна табличка не нагадує про безвинно закатованих в ній». Прикро, що й досі не розв'язане питання щодо реабілітації учасників повстання⁸².

Проте треба враховувати, що дане питання зовсім недостатньо вивчене. У будь-якому випадку чекісти боялися, що спрацює ефект доміно: повстання, яке успішно розгорталось в одному краї, могло стати прикладом для інших, навіть віддалених регіонів. Тому з селянського середовища безжально вилучалося всіх, хто був здатний на опір. В окружній партійно-радянській газеті «Правда Прилуччини» на початку 1930 р. з'явилося стисле повідомлення про «присуд «над «учасниками сокиринської петлюрівсько-терористичної організації». Отаманом у них був Андрій Лісовий. 13 чоловік розстріляно⁸³. Що скоїли ці люди – невідомо. Але подібні ексцеси мали місце й в інших регіонах Чернігівщини: «У лютому 1930 р. у

⁸⁰ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 139.

⁸¹ Ясенчук О. Чернігівщина буремна: збройний виступ Рябченка – одне з наймасовіших повстань селян напередодні Голодомору // Ясенчук О. Сіверщина в боротьбі за волю: Нариси. – Мена: «Домінант», 2015. – С. 71–78. Див. докладніше: Анатомія селянських повстань: Городнянське повстання 1931 року під проводом Я. Рябченка: Збірник документів і матеріалів / [упоряд. О. Лисенко, Р. Подкур]. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015. – 356 с.

⁸² Ясенчук О. Чернігівщина буремна... – С. 72, 76–77.

⁸³ Правда Прилуччини. – 1930. – 9 січня. – С. 1.

Ніжинському окрузі «згряя бандитів (більшість куркульських синків)» напала на Кобижський (правильно – Кобижчанський) райвідділ міліції, обеззброїла міліціонерів, звільнила 10 заарештованих та забрала зброю»⁸⁴. Надзвичайно важко у цих повідомленнях виокремити істину. Бо насправді це міг бути і реальний напад, і листівка з погрозами, але подекуди такі акції входили до спецоперацій ГПУ, щоб примусити селян до вступу в колгоспи та піднести показники з хлібозаготівель.

До, так би мовити, професіоналів з ГПУ долучалися тисячі добровольців, які складали потужну і вкрай небезпечну силу: «червоні бригади», «червона мітла», «бригади по хлібозаготівлі», «сільські активісти». Подекуди вони у прямому розумінні цього слова тероризували сільське населення: катували одноосібників, як правило, неспроможних здати хліб, грабували їхні оселі, чинили самосуди. Тільки в окремих випадках їхні дії потрапляли в поле зору правоохоронних органів, і за арештом слідували слідство й суд. Докладно описавши знущання подібних «активістів» над жителями с. Вовчок Козелецького району (всього потерпіло понад 60 осіб), В. Шкварчук зауважив, що хоча голова облсуду й «загнав» злочинців у «віддалені табори», але не важко здогадатися, що вони й там «мужикам» не давали жити⁸⁵. Подібних прикладів можна навести чимало. У с. Рижики під Черніговом за недоведений факт крадіжки колгоспної картоплі озвірілі від безкарності місцеві активісти забили сім місцевих юнаків віком від 20 до 24 років. Автор публікації зазначив, що «серйозного покарання навряд чи варто було б очікувати. Адже вбили не кого-небудь, а класового ворога. І вбили не просто так, а боронячи колгоспну продукцію»⁸⁶.

Отже, влада зробила ставку на криміналізовані елементи, людей «дна» й нацьковувала їх на селян. Не викликає сумніву, що курс на суцільну колективізацію стимулював розгортання репресивних акцій з боку влади, урізноманітнював їхні форми.

⁸⁴ Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928–1936 рр.) / В. Прилуцький // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 89.

⁸⁵ Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине... – С. 36–37.

⁸⁶ Горобець С. Хроніка війни більшовиків з народом на Чернігівщині / С. Горобець // Світ-інфо: Чернігівська обласна газета. – 2015. – 22 жовтня. – С. 13.

У збірнику документів і матеріалів «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2007 р.) нашу увагу привернув документ під назвою «Витяг із доповідної записки ДПУ УСРР «Про оперативні заходи органів ДПУ» від 1 лютого 1932 р.». Це – рапорт про досягнення у боротьбі з «різними ворогами» на Чернігівщині. Прикметно, що в тексті декілька разів згадується «Чернігівська область», хоча фактично вона була утворена лише в жовтні того ж таки року. В цілому ж йдеться про те, що «під безпосереднім керівництвом спеціально відрядженого в Чернігівську область заст[упника] голови ДПУ УСРР т. Леонюка шляхом проведення ряду оперативних заходів досягнуті наступні результати:

1. Викрито і ліквідовано 34 к.-р. повстанських організацій і груп, якими була уражена значна частина території області. Заарештовано по них 604 чол.

2. Ліквідовано 19 озброєних бандгруп, що діяли в 17 районах. Заарештовано по цих бандгрупах 156 чол. і вилучено значну кількість зброї.

Заарештовано за поодинокі бандитські прояви і намічено до вислання 1007 чол. кримінальних злочинців.

3. Розкрито ряд терористичних актів. Заарештовано за терпрояви 224 чол.

4. Ліквідовано 107 внутрішньоколгоспних к.-р. угруповань. Заарештовано в колгоспному апараті – 377 чол. і агротехнічного персоналу по соц. сектору – 15 чол.

5. По 26 районах області вилучено із низового радянського, колгоспного і кооперативного апарату до 200 чол. класово-чужих і антирадянських елементів.

6. Із колгоспів області, за неповними даними, вичищено 3030 чол., не рахуючи заарештованих по внутрішньоколгоспних к.-р. угрупованням.

7. Виселено із найбільш відстаючих районів по хлібозаготівлі 316 куркульських сімей.

8. Заарештовано за розкрадання мірчука 116 чол.

9. Притягнуто до відповідальності за спекуляцію хлібом 215 чол.

10. Заарештовано за розкрадання буряка 88 чол.

11. В цілому по області заарештовано 7861 чол., у тому числі 2 456 куркулів, 411 кол. петлюрівців, політбандитів, карателів і т. д. і 1 542 чол. кримінально-бандитського елементу»⁸⁷. Далі в документі з таким же педантизмом і байдужістю, як і заарештовані люди, перераховуються виявлені й пограбовані ями, «чорні» клуні з хлібом, розбиті жорна, зруйновані млини...

Отже, органи ГПУ за допомогою своїх специфічних репресивно-каральних акцій брали настільки активну участь у здійсненні колективізації, що, на нашу думку, для добровільного ентузіазму селян просто не залишалось місця. Заслуговує на увагу також дата документа: 1 лютого 1932 р. Отже, ці «результати», від яких так і тхне холодною й цинічною байдужістю, провадилися значно раніше. Здійснення державного терору у два найстрашніші роки Голодомору ще були попереду – їхні жертви тут не враховані.

Суттєвою складовою терору, який у найбрутальнішій формі обрушився на українське село, стали і заходи по розкуркулюванню. Вони здійснювалися скрізь, щоб примусити селян до співпраці з владою, вступу у ненависні колгоспи. Як наголошують сучасні історики, «основним було обрано метод «ліквідації куркульства як класу». «Сумна доля «куркулів» повинна була залякати всіх інших»⁸⁸. Треба наголосити, що «ліквідація куркульства як класу» – це евфемізм, за яким приховувалася моторошна правда: знищували не якийсь абстрактний клас, а живих людей. Незважаючи на те, що станом на 25 жовтня 1932 р., згідно з далеко не повними даними, які оприлюднив український історик В. Сергійчук, у Чернігівській області за нездачу хліба вже було засуджено 4 000 осіб (приблизно по 110 на кожний район), на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 30 грудня 1932 р. було вирішено вжити додаткових заходів для активізації хлібозаготівель. Документ складається з трьох пунктів: «1. Просити ЦК ВКП(б) дозволити виселення з Чернігівської області трьохсот сімей куркулів. 2. Вислати із Чернігівської області

⁸⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – С. 60–61.

⁸⁸ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 363.

злісних елементів і куркулів (без сімей) у кількості п'ятиста чоловік. Вважати за необхідне збільшення складу міліції в Чернігівській області»⁸⁹.

Досі ніхто не поражував (та, мабуть, це й неможливо), скільки ж усього «куркулів» та членів їхніх сімей, селян, котрі відмовлялися вступати в колгосп або не в силах були виконати план здачі зерна, було заарештовано, вислано з Чернігівської області за межі України. Але достеменно відомо, що переважна більшість їх так і не повернулася до своїх домівок. У 90-х рр. минулого століття ще жили селяни, які пам'ятали про ці людські втрати, як і запам'ятали навіть й імена своїх кривдників. Мати мого однокласника, мешканка с. Липове Талалаївського району М. А. Арсієнко розповіла: «Було мені тоді 9 років. [...] Життя було дуже тяжке: накладали великі податки. У нас уже й зерно все вимели з комори, а тут знову – давай гроші. Повинні ми були заплатити 20 рублів, а їх не було. Прийшли до батька потребувати гроші. У бригаді були Гусаров Федір (головний), Бабій Іван, Довгаль Матвій. Зайшли в хату і до батька: “Давай гроші, а то виженемо тебе, куркуля, з хати”. А він їм і каже: “Де я вам візьму їх? Нема. Такого налогу я заплатити не можу”. Гусаров став насміхатися: “Роззявляй рота, так я тобі хоч плюну туди”. Батько ухопив його за шиворот – й у двері. Вийшов скандал. Батькові погрожували тюрмою і навіть розстрілом. І через це він утік.

А нас – трьох чоловік – вигнали з хати. Прийшли активісти, борщ з'їли, вареники теж забрали, понапихали у кишені. З собою нічого не дозволяли брати. Брат торбинку квасолі взяв, відібрали її, штовхнувши його у сніг. Маму Бабій ухопив за кожуха і вона через три східці покотилася на сніг. Дітей теж кидали. Забрали у нас хату, сарай і хлів, клуню, комору, погріб, 2 гектари землі, а також корову, коняку і лоша, свиню і курей. Хату продали на торгах, її купив брат Довгалья і жив там. Згадую, як ходили до колишньої своєї хати, де були нові господарі, попросить яблук (сад був великий і гарний), так жінка не дала – вигнала»⁹⁰. Таке коїлося на південному сході

⁸⁹ *Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 155.

⁹⁰ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька]. – Чернігів, 2003. – С. 22.

Чернігівщини. Але жорстокість, цинізм, бездушність, байдужість до страждань своїх сусідів, односельців (у вищенаведеному прикладі вказані імена, а це означає, що дівчинка знала цих людей, які вдерлися до їхнього помешкання), характеризує загалом усіх розкуркулювачів. Це був тотальний терор. Подібними ж подробицями перенасичені й інші свідчення, де б вони не лунали. В інтерв'ю членам Комісії Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. ще один наш земляк, уродженець Понорницького району, описує приблизно такі ж страждання дітей, батько яких був розкуркулений, а потім ще й заарештований нібито за вбивство активістів, матір також кинули до в'язниці⁹¹. Але цей чоловік прожив значну частину життя в Америці, мислив ширше, мав можливість читати не тільки радянську літературу. Він прийшов до висновку, що ті звірства, безчинства, які міг спостерігати підлітком – не випадковість, не сумнозвісні «перегини», і навіть не місцева ініціатива – так планувалося згори. Як типовий приклад навів Д. Корнієнко історію сільського дяка, у якого було 14 дітей: «Він був бідний, як церковна миша. І тільки жив із тих подачок, що там у церкві десь назбирав. Не мав ні землі, нічого. Воно може б й було добре, якби його серед лютої зими, хворого, на ліжку не винесли на сніг, бо одному сільському вельможі хотілося зайняти його хату. Чотирнадцятеро дітей за ним! Він помер там на снігу. [...] Він був паламарем, бачите. Треба знищити. Отже, то було все цілком і нормально приготовлено знищити провідну верству, в першу чергу села, перед тим, як повести атаку на решту. Провідників вже нема. Їх знищили, за ким би народ міг піти й творити повстання... ..я не маю найменшого сумніву, абсолютно, що це все було заздалегідь продумано»⁹².

Про трагічну долю обездолених системою селян йдеться у багатьох наукових та публіцистичних працях. Наш земляк, М. Науменко (1901 р. н., уродженець с. Яблунівка Прилуцького району) свідчив про неймовірну жорстокість розкуркулювачів,

⁹¹ Великий голод в Україні 1932–1933 років: У IV т. / – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. I: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавч. директор Комісії Дж. Мейс. – С. 538–539.

⁹² Великий голод в Україні 1932–1933 років... – С. 551.

які пограбували селян, а потім відправили до Сибіру «у таких вагонах, де худобу везли». Умови цієї двомісячної подорожі були жахливими: людей у вагон набивали так багато, «що ми не могли ні перевертатися, не було чим дихать, їсти нам три дні не давали нічого». Не краще виявилось і в місці, призначеному для поселення: «Я ніколи в житті не думав жити. Багато людей були саморуби, одрубували собі руки, вішалися, падали й убивалися. Були коні, як умер хто, забрали, кіньми затягли, куди його тягли – я не знаю. Я рішив не вмірять. Кажу, що Бог мені pomoже»⁹³. Такі ж гіркі спогади про понівечену молодість залишилися у П. Пришиби, який народився на хуторі поблизу с. Чемер Козелецького повіту. У спогадах, нещодавно видрукуваних у Чернігові, він докладно описав свій арешт, ув'язнення в чернігівській тюрмі, дорогу на заслання, перебування там, роботу, якої ні сам автор, ні його батько не боялися, і досить швидко звикли до нових обов'язків. Проте не могли звикнути до того, що їх несправедливо посадили за ґрати, вивезли на північ Росії. Для мемуариста до власної кривди – розлуки з коханою дружиною і рідним краєм – додавалася жагуча образа за свій народ, особливо, коли він дізнався про долю мешканців поселення висланих українців⁹⁴. Набувають особливої актуальності рядки, у яких йдеться про смертельну небезпеку, котру несе російський імперіалізм: «Дорогі мої брати та сестри, український народ, кличу вас – будьте чуйні, бо та звірюка має подобу людську і глядіть не вірте їхнім масним словам, не вірте їхнім оправданням, а як тільки настане сприятлива година – беріть зброю в руки і разом з усім волелюбним народом знищить ту жорстоку потвору – ката України – московську імперію. А знищивши – негайно відбудуйте свою Українську незалежну державу і не забувайте поставити сильне українське військо на сторожі своєї державності, щоб не повторити помилки 1918 року», – закликав автор, звертаючись до свого народу⁹⁵.

⁹³ Великий голод в Україні 1932–1933 років. – Т. III. – С. 474–475.

⁹⁴ Пришиба П. В. Моє життя: Спогади / П. В. Пришиба; упоряд. М. Ткач. – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – С. 181–183.

⁹⁵ Пришиба П. В. Моє життя. – С. 180.

У, на жаль, не оціненій належним чином книжці спогадів Василя Протащука «До білих ведмедів» (Чернігів, 1993 р.) також ідеться про депортацію розкуркулених мешканців с. Сезьки Мало-Дівицького (тепер – Ічнянського) району. Їх везли спочатку до Москви, а потім на північ Росії. Сімдесят вісім осіб (чоловіків, жінок, дітей, стариків) запакували до вагона із загратованими вікнами. Діти на станціях кричали: «Дядю! Тьотю! Подайте ради Христа, поїсти». «Деякі станційні перехожі сприймали це за дитячі пустощі, адже на вагонах палахкотіли виведені червоною фарбою бадьорі гасла: “Добровольці-переселенці України вітають братній російський народ!”, “Побудуємо світле комуністичне майбутнє нашої Батьківщини!” Чим ближче під’їздив ешелон до Москви, тим наряднішим виглядав»⁹⁶. Насправді на людей чекала каторжна праця і безтямне переміщення безкрайніми просторами, упродовж якого вони втрачали останні сили. Вижило дуже мало нещасних селян, але й ті, кому пощастило повернутися на батьківщину, «не побачили зустрічних обіймів. На них поглядали скоса, надто верховоди сіл та району, докоряючи родинною плямою куркульства»⁹⁷.

У книзі американської журналістки Е. Епплбом «Історія ГУЛАГу» (українське видання, Київ, 2006) чітко розмежовуються нацистські «табори смерті» і радянські табори, котрі входили у систему ГУЛАГу. Останні не виступали засобами масового умертвіння в’язнів, там їх використовували як дешеву робочу силу. Однак, «у деяких радянських таборах у певні періоди смерть була фактично гарантована тим, кого посилали взимку валити ліс або добувати золото на найстрашніших колимських копальнях. Також в’язнів замикали у штрафних ізоляторах, де вони помирали від холоду і голоду, залишали без догляду в неопалюваних лікарнях або ж просто розстрілювали за “спробу втечі”. Незважаючи на це, в цілому радянська табірна система не була спеціально організована для масового виробництва трупів – хоча час від часу на таке вироб-

⁹⁶ Протащук В. Ф. До білих ведмедів: розповідь про пережите / В. Ф. Протащук. – Чернігів: Ред.-вид. відділ обл. управління по пресі, 1993. – С. 40–41.

⁹⁷ Протащук В. Ф. Назв. праця. – С. 95.

ництво вона насправді перетворювалася», – підкреслила дослідниця⁹⁸. Прочитавши цю книгу, приходиш до однозначного висновку: система таборів і тюрем в СРСР була якщо непрямо, то всім своїм укладом, спрямована на знищення людей, тобто вижити в тих умовах було вельми складно. Першими масовими жертвами цієї системи стали українські селяни, названі «куркулями».

Іншим, ще більш нещадним, диявольським винаходом можна вважати штучний голод. Як би не намагалися прикрити правду про його масштаби й жахливі наслідки, вони були відомі кожному, хто жив в Україні, широко обговорювалися в суспільстві. Старші люди виявляли обачність, молоді – частіше потрапляли під пильне око чекістів, які навіть розмови про голодні роки трактували як контрреволюційну діяльність... У ГДА СБУ зберігається декілька подібних справ, які пов'язані з Чернігівською областю. Так, у 1935 р. спецколегія Чернігівського обласного суду розглядала справи жителя Чернігова, машиніста лісопильного заводу Т. Герасименка та жителя Ніжина, студента місцевого педінституту М. Омерди про «антирадянську агітацію», «критику політики партії у колгоспному будівництві»⁹⁹. Наступного року під суд потрапили за подібними звинуваченнями ще кілька молодих людей – мешканців Ніжина: І. Микулинець, П. Моругий, Л. Ярешко, В. Роговенко – студенти бібліотечного технікуму; студент фізико-математичного факультету Чернігівського учительського інституту Я. Маркович та студент учительських курсів при Ніжинському педінституті В. Мартовий¹⁰⁰. Останньому, зокрема, інкримінували «систематичну антирадянську агітацію серед учнівської молоді», що знаходила свій вияв у розмовах про Голодомор: «Вся ця катастрофа, яка була на Україні, була зроблена для того, щоб український народ зубожів. Партія та влада пригноблюють Україну і тому у 1932–1933 рр. вимерло 35% населення»¹⁰¹. У 1937 р. судили жителя м. Корюківка, заступника юридичної консультації [так у тексті. – Т. Д.]

⁹⁸ *Еннлбом Е.* Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом; пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 27–28.

⁹⁹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ... – С. 228–229.

¹⁰⁰ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ... – С. 246–249.

¹⁰¹ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ... – С. 249.

В. Гродзинського та жителя м. Прилуки, помічника механіка місцевої електростанції Д. Пожарського¹⁰² за аналогічні «злочини»: думки вголос, які ставали відомими НКВД через доноси. Однак повністю заткнути рота людям не вдалося. Досить показовою у цьому контексті виглядає доля Ю. П. Гридька. Він народився у с. Данівка Козелецького району, селянин-одноосібник, з початковою освітою. Єдине, чим вирізнявся серед своїх односельців – це талант писати вірші, як правило, сатиричні, на злобу дня. А що могло більше заціпати душу хлібороба як насильницька колективізація? Не йдеться про художню вартість цієї поезії, а саме – про політичну: «Гордилися комуністи за свою роботу, / Що не дали бідним їсти, а дали свободу. / Дали наглуу свободу: друг друга душили. / Бо з цього їм вигідніше у державі жити»¹⁰³. Як відомо, кожний талант має своїх шанувальників. Ю. Гридько охоче читав свої вірші усім бажаним послухати, навіть «в присутності представників влади»: «В колективі ми будемо / Вічними рабами. / Й ніхто винен нам не буде, / А лише ми самі»¹⁰⁴. У березні 1931 р. його заарештували і зрештою засудили до ув'язнення у концтаборі на 3 роки¹⁰⁵. А ось його односельцю, котрий мав таке ж прізвище – І. Є. Гридьку, 1880 р. н., пощастило значно менше, бо його заарештували у липні 1937 р. і в серпні того ж таки року «за проведення антирадянської діяльності» розстріляли в Чернігові¹⁰⁶.

У репресіях проти практично усіх груп українського селянства, сільської інтелігенції, духовенства зловісну роль відіграли так звані активісти, важлива складова розгорнутої в країні безпрецедентної за своїми масштабами системи насильства, репресій, зловживань. Узагальнюючи дані, сучасні історики пишуть: «Одйозних фігур, які здійснювали більшовицький терор, було вдосталь

¹⁰² Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ... – С. 251–251.

¹⁰³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори» 1928–1938: Збірн. док. і матеріалів / [авт. вст. ст. та упоряд. О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко], – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – С. 185.

¹⁰⁴ *Чаус І.* Заарештований за те, що живе / І. Чаус // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – Кн. 3. – С. 300–301.

¹⁰⁵ *Чаус І.* Назв праця. – С. 301.

¹⁰⁶ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – С. 369.

і в Україні. Ніколи не бракувало бажаючих виконувати розстрільні присуди у неробочий час на громадських засадах»¹⁰⁷. Узагальнений портрет «виконавців злочину» на теренах Чернігівського району створили чернігівські дослідники С. Горобець і С. Бутко¹⁰⁸. Здається, що жодному з «героїв», оприлюднених ними документів, не можна дорікнути людяністю, але й толку у їхній діяльності не спостерігалось, позитивних результатів колективістська запопадливість не принесла. Відтак, згідно з підрахунками О. Лисенко, «улітку 1933 р лише на Чернігівщині за “опортуністичні настрої” з партії було виключено 16 відповідальних районних працівників, 18 уповноважених райкомів КП(б)У, 22 голів і членів сільрад, 12 секретарів партосередків, 43 голів і членів правління колгоспів, 27 представників сільського активу...». Багатьох віддали під суд¹⁰⁹. Довіри з боку партійно-радянських органів, а тим більше Кремля, до них не було.

Сучасні дослідники дійшли до висновку: «Політичний терор і терор голодом, які чинилися тоді в УСРР паралельно, були спрямовані і проти українського селянства – соціальної основи української нації, і проти української інтелігенції – духовного надбання українського народу»¹¹⁰.

Отже, доречно відзначити, що в Україні 1937 рік як своєрідний апогей Великого терору «розпочався значно раніше, ніж для інших регіонів тодішнього СРСР»¹¹¹. Колективізація і Голодомор виступали тільки одним із його проявів, іншим став тотальний терор проти інтелігенції.

---

¹⁰⁷ Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Харків 2016. – С. 519

¹⁰⁸ Горобець С., Бутко С. Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині: виконавці злочину / С. Горобець, С. Бутко С. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 184 с.

¹⁰⁹ Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки / О. Лисенко // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2013. – № 1-2. – С. 275.

¹¹⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 844.

¹¹¹ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії... – С. 31.

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ. СПРАВА «СВУ»

Знаковою подією у розгортанні широкомасштабних репресій проти української інтелігенції стала сумнозвісна справа «Спілки визволення України». З огляду на той прискіпливий інтерес до всіх «колишніх», яким завжди відзначалися радянські органи безпеки, для них не складало великої проблеми заарештувати певну кількість науковців, викладачів, церковних діячів і виставити їх на судилище як викриту «контрреволюційну організацію». Так і була сфабрикована ця справа. Серед 45 підсудних, котрі нібито очолювали «СВУ», опинилися й уродженці та мешканці Чернігівщини – В. Ганцов, М. Івченко, Й. Карпович, Г. Холодний. Насправді заарештованих було значно більше, одним із них став також уродженець містечка Седнів талановитий український поет А. Казка (1890–1929), притягнений до відповідальності як учасник контрреволюційної організації. Він «заподіяв собі смерть» 23 жовтня 1929 р. в одеській в'язниці, й «по суті відкрив довгий список-мартиролог жертв сталінських репресій на Україні». Довгий час творчість нашого земляка цікавила тільки діячів української діаспори. Так, Г. Костюк свого часу писав: «Забутий сьогодні поет, що в добу української національно-визвольної революції, поруч із Тичиною (друг його з юнацьких років), спалахнув був яскравим світлом. Поет, що не витримав великого злону, зійшов з гори Гелікон і віддав себе цілковито народові – пішов учителювати. На цьому шляху доброго і вічного його застав терор і він, як і тисячі інших чесних і талановитих, зник безслідно»¹¹². У наші дні у Седневі А. Казці встановлено пам'ятник, а його життєвий шлях і творчість інтенсивно вивчаються¹¹³. Зусиллями В. Шкварчука опублікована також слідча справа репресованого поета¹¹⁴.

¹¹² Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади / Г. Костюк. – Едмонтон, 1987. – К. 1. – С. 321–322.

¹¹³ Демченко Т. Аркадій Казка / Т. Демченко // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: РВК «Десяняська правда», 2010. – Кн. 2. – С. 540–546; Шугай О. Крапля сонця у морі блакити (Повість про Аркадія Казку); Казка А. Вибрані твори / О. Шугай; А. Казка. – К.: Смолоскип, 2010. – 664 с.; Герасим'юк О. Розстрільний календар... – С. 359–360, 485–486.

¹¹⁴ Шкварчук В. Винуватий, бо українець. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрвдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 / В. Шкварчук // Сіверщина. – 2004. – 16 січня. – С. 9–10; Його ж. Непогора Аркадія Казки. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрвдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 / В. Шкварчук // Літературна Україна. – 2004. – 3 червня. – С. 7.

Арештів на теренах Чернігівщини було проведено чимало. У 90-х рр. минулого століття було оприлюднено спогади про затриманих на Чернігівщині: «У нашому Сосницькому районі, – розповідав харків’янин Бондаренко (ініціали, на жаль, не вказані), – 1930 року було заарештовано тридцять два чоловіки. Серед них – завідувач РВНО Кошовий, директор Волинківської школи Ничипоренко, учитель співів В. Кирієнко, директор Змітнівської школи Т. Онищенко, директор технікуму Лікоть. Через деякий час у Сосниці нас, колишніх учнів, зустрів Ничипоренко, поздоровкався і розказав про своє горе. Його відпустили з Конотопської тюрми, де таких, як він, було вже 3000 чоловік, у камерах і коридорах ув’язнені спали сидячи... Чи не того ж таки дня Ничипоренка забрали вдруге. Хтось із тих, кому він розповідав, або хто інший заявив на нього в ГПУ»¹¹⁵. Судячи з цього свідчення, органи «брали» представників освітянської інтелігенції, щоб обезголовити село, і водночас створити своєрідний резерв для наступних процесів над «ворогами народу». На Чернігівщині також провели масові арешти у с. Веркіївка Ніжинського району. Згідно з деякими підрахунками, всього в Україні у 1929–1930 рр. було взято під варту від 6 до 30 тис. осіб, яких влада визначила неблагонадійними. Ці люди «за задумом ДПУ, – писав один з авторів, – повинні були грати роль “місцевих осередків і формувань СВУ”. Насправді ж ніхто з них навіть не чув про цю міфічну організацію, не знав нікого із засуджених у головній справі. Їх арешти провадились трохи пізніше і були більш масовими. У такий спосіб здійснювалася чергова фільтрація інтелігенції, щоб вилучити так званий “ворожий елемент”»¹¹⁶. І. Кошелівець пригадував, що масові арешти «не оминули й Ніжинського інституту народної освіти, першим опинився в арешті, а потім і на засланні мій добрий старший друг Петро Одарченко, який натоді вже закінчив аспірантуру й починав педагогічну працю в інституті». Однак, як це часто траплялося, терор швидко зачепив і тих, хто його схвалював, зокрема, «ганив підсудних...»¹¹⁷.

¹¹⁵ Опера СВУ – музика ГПУ (Спогади свідків): Збірка / [упоряд. Ю. Хорунжий]. – Кам’янськ-Шахтинський: Станіца, 1992. – С. 142.

¹¹⁶ *Болабольченко А.* СВУ – суд над переконаннями / А. Болабольченко. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – С. 109.

¹¹⁷ *Кошелівець І.* Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше / І. Кошелівець. – Вид. друге, скор. і доп. – К.: Ред. журналу «Всесвіт», 1994. – С. 50.

Мемуарист звернув увагу ще на один суттєвий результат масштабних арештів: «Контингент фахових викладачів значно зменшився; почалося висування на викладацьку роботу людей без належної кваліфікації, і мої товариші легко влаштовувалися в інститутах, не замислюючись над тим, чи є в них на це достатні дані»¹¹⁸. У наміри понизити рівень освіти і науки легко повірити, якщо вдуматися у зміст «конкретних пропозицій», що пролунали на 2 сесії ВУЦВК (22–27 листопада 1929 р.). Робітник заводу «Більшовик» Ромашкін вимагав: «Найближчого часу провести генеральну чистку ВУАН за участю широких пролетарських мас, щоб позбавити цю наукову організацію від усього контрреволюційного сміття»¹¹⁹.

Історики багато зробили, щоб розкрити суть процесу у справі «Спілки визволення України», довести, що насправді контрреволюційної організації не існувало, або, як писав український дисидент Г. Снегірьов, «СВУ – НЕ БУЛО !!!!!», а судове «шоу» він кваліфікував як «грандіозний історичний злочин»¹²⁰. Певну ризик підвела під питанням щодо реального існування організації вже згадувана багатотомна монографія «Політична історія України. ХХ століття». Один з її авторів відзначив, що «СВУ» створили «у кабінетах слідчих», «насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворили Центральну Раду. Судили також за відмінний від офіційного спосіб мислення»¹²¹.

Але, очевидно, організатори прагнули завдати удару і по наукових кадрах. Одна з перших публікацій у пострадянській Україні так і називалася: «Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою». В. Пристайко слушно зазначив, що половина з 45 притягнених до кримінальної відповідальності осіб «працювала в системі Української Академії наук»¹²², а вчених

¹¹⁸ Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе... – С. 78.

¹¹⁹ Бобабольченко А. СВУ – суд над переконаннями... – С. 8.

¹²⁰ Снегірьов Г. (Є.) Набої для розстрілу та інші твори / Г. (Є.) Снегірьов. – Нью-Йорк; Торонто, 1983. – С. 84, 86.

¹²¹ Політична історія України. ХХ століття. У шести томах / Ред. кол. І. Ф. Курас та ін. – К., 2003. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / Керівн. тому С. В. Кульчицький. – С. 207–208.

¹²² Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою / В. Пристайко // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70.

звинувачували в тому, що вони створили організацію, яка мала на меті «повалення Радянської влади шляхом збройного повстання з допомогою військ іноземних країн, а також реставрацію капіталістичного буржуазного ладу [так] з військово-фашистською диктатурою». Повстання мало розпочатися у 1930–1931 рр., цей термін нібито узгоджувався з початком іноземної інтервенції. Для здійснення повстання були засновані: автокефальний, кооперативний, шкільний, педагогічний, медичний, літературний і т. п. осередки. А от «спеціальна бойова терористична організація» називалася «Спілка української молоді». Периферійні філії «СВУ» мали підтримати своє центральне керівництво у вирішальний момент. Одна з них нібито існувала у Чернігові¹²³. Не треба бути надто великим знавцем диверсійно-підривної та шпигунської діяльності, щоб зрозуміти надуманість звинувачень та їхню невідповідність здоровому глузду. Повстання повинні готувати військові, спеціалісти силових структур, але аж ніяк не релігійні діячі, вчені гуманітарного профілю, медики, педагоги, літератори. А. Болабольченко іронічно зауважив: «На “створення” секцій – військової, політичної чи то дипломатичної, тобто тих, чия роль у будь-якій організації є визначальною, бракувало “матеріалу”. Українці до визначних посад на цій ниві не допускалися. Навіть інженерну секцію створити не зуміли – був заарештований росіянин Коробцов, але прив’язати його до “націоналістів” так і не спромоглися, тому, а може, з інших причин, перед самими поданням справи до суду його було звільнено з-під варті, а справу закрито»¹²⁴. Зрештою, в Москві зрозуміли, що з підготовкою повстання перегнули палку й обмежилися звинуваченням у контрреволюційній пропаганді серед шкільної та студентської молоді¹²⁵. Утім, до відбору обвинувачуваних чекісти підійшли з усією відповідальністю: «Майбутній склад СВУ добрався зважено і ретельно: це мали бути люди відомі, причетні до науки й культури, такі, яким у суспільній уяві пасував би ярлик “буржуазного націоналіста”, зважувалося соціальне походження –

¹²³ *Пристайко В.* Жертви терору... – С. 70–71.

¹²⁴ *Болабольченко А.* Сергій Єфремов: Біографічний нарис / А. Болабольченко. – К.: «Щек», 2010. – С. 143.

¹²⁵ *Болабольченко А.* Сергій Єфремов... – С. 139.

то мали бути діти багатих батьків, священників або принаймні хоч “куркулів”. Бажаною була приналежність до колишніх урядових кіл Центральної Ради або заборонених партій. Ці компоненти були важливими, адже процес мав бути показовим, пропагандистським, а образ ворога безсумнівним, тобто відповідати всім його складникам»¹²⁶.

Такий підхід до вибору майбутніх підсудних цілковито узгоджувався зі ще одним завданням, яке організатори процесу прагнули вирішити. «Опера СБУ на лібрето ДПУ», як відомо, була в Україні на той час єдиним відкритим, показовим процесом над «ворогами народу». Партійні органи прагнули максимально використати його з пропагандистською метою. Саме тому харківський процес широко висвітлювався у пресі, само собою, це робилося вкрай тенденційно: «Газети під час слідства і судового процесу неодноразово публікували списки обвинувачених, а затим – підсудних. Навпроти кожного прізвища стояло: “син священника”, “син поміщика”, “колишній капітан царської армії”: те, що підсудні були академіками, професорами, письменниками, відкидалося, наче не мало ніякого значення»¹²⁷. У цьому контексті заслуговують на увагу оприлюднені Ю. Шевельовим ще у 1954 р. біографічні відомості про видатного мовознавця В. Ганцова. Учений, простудіювавши єдиний доступний йому документ «Стенографічний звіт судового процесу» над членами «СВУ», відзначив: «На жаль, мені не вдалося встановити, з якої родини походив Ганцов і як пройшло його дитинство. Матеріяли СВУ не згадують про його “соціальне походження”. Скільки на процесі залюбки підкреслювано “не-пролетарське” походження підсудних, то брак згадки про це у випадку Ганцова можна вважати за вказівку, що його батько не був ані священником, ані дідичем, ані хоч трохи вищим урядовцем»¹²⁸. На процесі, звичайно, нікого не цікавили наукові досягнення підсудного. Проте Ю. Шевельов, з’ясовуючи їх значення, певною мірою торкається і причини, чому В. Ганцова приписали до «СВУ». Виявляється, у 1927–1929 рр.

¹²⁶ *Болабольченко А. Сергій Єфремов...* – С. 142–143.

¹²⁷ *Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями...* – С. 41.

¹²⁸ *Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 39.*

він перебував у наукових відрядженнях за кордоном. Слухав лекції професора М. Фасмера у Берліні, з науковою метою відвідував Гамбург, Париж, Прагу, Варшаву, Амстердам. Для Ю. Шевельова сутнісною характеристикою українського філолога стали позитивні відгуки про нього славистів «світового імені», а чекісти побачили в цих відрядженнях лише можливість для «СВУ» «встановити контакти з українськими політичними діячами на еміграції»¹²⁹. У написаному у березні 1957 р. листі до голови президії Верховної ради СРСР В. Ганцов заявив: «Всього в ув'язненні й на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої “злочини” і за приналежність до організації “СВУ”. Як я вже згадав вище, до організації “СВУ” я не належав та про існування такої організації не знав»¹³⁰. Сучасний автор писав у біографічному нарисі про В. Ганцова, що він був «живцем похований» у камері Савватіївського ізолятора на Соловках. Саме тут «суворорежимник Всеволод Ганцов відбув свій строк (вісім років) від дзвінка до дзвінка. Перспективному вченому, мовознавцю від Бога чекісти зламали кар'єру». Відсидівши перший термін, на волю він не вийшов¹³¹. Тільки у 1956 р. вченому пощастило повернутися в Україну. Решту свого життя він мешкав у Чернігові, де й помер у 1979 р.

У першому і єдиному до сьогодні томі стенограм процесу, виданому у 1931 р., діяльності «СВУ» в Чернігові відведено кілька сторінок¹³². «Винувачений» Г. Холодний, який з 1921 р. по 1924 р. завідував трудшколою імені Коцюбинського та викладав у Чернігівському ІНО, а на час арешту працював викладачем КІНО, був оголошений керівником «шкільної лінії» «СВУ» в місті, а також звинувачувався в тому, що був засновником БУД, а потім «СВУ»¹³³. На суді його змусили визнати: «В колективі [школи ім. Коцюбинського. – Т. Д.] не було жодного робітника, що не носив би в собі

¹²⁹ Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців... – С. 38.

¹³⁰ Цит. за: Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: погляд із відстані 75 років / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 135.

¹³¹ Шевченко С. В. Соловецький реквієм / С. В. Шевченко. – К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2013. – С. 303.

¹³² «Спілка Визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. – Б. м.: ДВОУ; Пролетар, 1931, – С. 146–149.

¹³³ «Спілка Визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу... – С. 146–147.

прихованої ворожої до Комуністичної влади думки і разом з іншими був не оглядався завжди на Захід»¹³⁴. Ще один чернігівець – Й. Карпович, син дяка, у минулому член партії українських соціалістів-федералістів, на час арешту вчитель тієї ж таки школи, організатор автокефального руху на Чернігівщині показав на допиті, що найближче до Холодного, крім нього, стояли К. Тригубенко, М. Тригубенко, З. Петусь, А. Петусь, Ілляшенко, Долинний та інші¹³⁵. Хоча, згідно з версією ГПУ, на Чернігівщині члени «СВУ» діяли лише в школах, арешти носили масовий характер. Будь-яка причетність до цієї неіснуючої організації означала, що людина опинялася під наглядом служби безпеки, або, як писав сучасний публіцист, «клеймо з трьох літер СВУ трагічно позначилося на долях не лише нашої інтелігенції, а й усього народу»¹³⁶. Так, А. Лебідь на допиті в травні 1935 р. показав, що у справі «СВУ» заарештували його батька, його самого й чоловіка сестри – вже згаданого Й. Карповича¹³⁷. Крім того, він назвав прізвища ще 25 осіб, яких притягали до відповідальності за їхню нібито причетність до «СВУ», та 12 обвинувачених в інших політичних справах¹³⁸. Один цей факт змушує задуматися над сутністю ладу, що його побудували на руїнах самодержавства, – відомий літературознавець має аж 36 знайомих і близьких людей, яких запідозрюють у найтяжчих злочинах проти влади й держави, і практично всі вони також вчені, літератори, викладачі, вчителі. Єдиний логічний висновок, який випливає з цього та подібних сюжетів, простий: ці люди були винні тільки в тому, що належали до «прошарку» української інтелігенції. А гучно розрекламований процес мав для його організаторів насамперед пропагандистське значення – вбити клин між пересічними, не дуже освіченими людьми й інтелектуальною верхівкою. «Поділяй і владарюй» – нічого принципово нового...

¹³⁴ «Спілка Визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу... – С. 149.

¹³⁵ «Спілка Визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу... – С. 147.

¹³⁶ Райхель Ю. «Кого не поставимо на коліна – перестріляємо!»: Як в Україні починався Великий терор / Ю. Райхель // День. – 2015. – 5 серпня. – С. 5.

¹³⁷ Андрійчук Т. Ананій Лебідь: трагедія людини та науковця / Т. Андрійчук // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – С. 211.

¹³⁸ Андрійчук Т. Ананій Лебідь: трагедія людини та науковця... – С. 208–211.

Підсудні, які мали чернігівське коріння, або були пов'язані з краєм роботою, часто-густо потрапляли у жорна загального шельмування, обрізування й добре організованого «народного гніву», який, як правило, закінчувався звільненням з роботи, а в перспективі й арештом.

Зберігся цілий пласт джерел, що засвідчують, як це робилося в межах теперішньої Чернігівської області. Так, 29 березня 1929 р. завідувач агітаційно-масового відділу Ніжинського окружного партійного комітету (ОПК) КП(б)У в розісланому до місцевих партосередків секретному інструктивному листі підкреслив, що «роз'яснювальна робота серед робітників та бідняцько-середняцьких мас в справі “СВУ” проведена кволо». Відтак, «треба піднести хвилю обурення і протесту з вимогами суворої кари, проводячи збори робітників, селян та інтелігенції, ухвалені вирішення, протести тощо надсилати до газети “Нове село” та центральних газет»¹³⁹. Неабиякий інтерес становить «Список літератури», рекомендованої тим, хто цікавився перебігом процесу або ж виступав у ролі пропагандиста. Він складається з 10 позицій: *Хвиля А.* «Союз визволення України» – загін світового фашизму; *Хвиля А.* «Під академічним забралом» (Єфремівщина); *Сухино-Хоменко В.* Одміни й банкрутство Українського націоналізму; *Любченко П.* До Процесу СВУ; *Любченко П.* З Варшавським договором проти п'ятирічки; Молоді фашисти української контрреволюції; Українська контрреволюція сама про свою роботу (Вип. 1, з стенограмами суду)» і т. п.¹⁴⁰. (Доречно нагадати, що всі ці палкі поборювачі українських «фашистів» та «націоналістів» через декілька років також були репресовані). Слово в слово повторив настанови і Чернігівський окружний комсомольський комітет. Тільки й того, що назву газети змінили, бо чернігівський офіціоз називався «Червоний стяг»¹⁴¹. Власне, це означає, що джерелом відповідної постанови були центральні партійні органи, а на периферії їх тільки

¹³⁹ Державний архів Чернігівської області, ф. П-11 (Нежинский окружной комитет КП(б)У), оп. 1, спр. 625, арк. 44.

¹⁴⁰ Державний архів Чернігівської області. – арк. 44а.

¹⁴¹ Державний архів Чернігівської області, ф. П-61 (Черниговский окружной комитет ЛКСМУ), оп. 1, спр. 708, арк. 61.

дублювали. Редакції місцевих газет заходилися виконувати вказівки: тема процесу «СВУ» не сходила зі шпальт, але найважливішим завданням стало продемонструвати схвалення партійної лінії й осуд «ворогів». До вимог «суворої кари фашистським запродавцям» долучилося викриття місцевих «контрреволюціонерів», антирелігійні заклики та вже звичні для українського села пошуки куркулів. Так, аптечники м. Чернігова вітали «вірного вартового пролетарської республіки – ДПУ», вимагали від пролетарського суду дати «клятюзі по заслугі»¹⁴². Ще до початку процесу читачів поінформували: «В Чернігівській групі велику ролью відіграла школа ім. Коцюбинського, що нею керував Г. Холодний. Ця школа, як і школа Шевченка в Києві, була розсадником шовіністичних ідей серед дітей. Обвинувачений Холодний свідчить: “Мої діти з захопленням співали “Інтернаціонал”, але зараз же переходили до “Ще не вмерла Україна”. У школі моїй розвивалася велика ненависть до учнів-росіян”»¹⁴³. Щоб показати, якими повинні бути справжні радянські учні, у цьому ж номері вміщено коротеньку інформацію: сількор “Незаможний” надіслав до редакції листа, в якому пише про обурення селян з приводу того, що в Чернігівському сільгосп-політехнікумі навчається син куркуля І. Герасименко з с. Буди Олишівського району. 7 лютого редакція отримала відповідь – юнака виключено¹⁴⁴. Редакція прилуцької окружної газети ревно боролася проти релігійного «дурману», у відповідності з отриманими вказівками викривала підступи глитаїв, друкувала протести й резолюції із засудженням учасників процесу: «Робітники панчішної фабрики, вислухавши доповідь про суд над СВУ та “хрестовий похід папи римського”, протестують»¹⁴⁵. Оперативно відреагували в окрузі й на появу свого земляка серед підсудних. Загальні збори Никонівської організації КНС Срібнянського району за участю бідноти ухвалили: «Якнайсуворіше покарати шкідників соціалістичного будівництва. Ганьбимо нашого односельця Івченка Михайла Йовдокимовича, що разом з іншими контрреволюці-

¹⁴² Червоний стяг. – 1930. – 22 березня. – С. 4.

¹⁴³ Червоний стяг. – 3 березня. – С. 1.

¹⁴⁴ Червоний стяг. – С. 2.

¹⁴⁵ Правда Прилуччини. – 1930. – 25 березня. – С. 1.

онерами сидить на лаві підсудних. Ми за масову колективізацію сільського господарства»¹⁴⁶. Справедливості заради, слід зазначити, що у 1990 р. земляки М. Івченка таки урочисто відзначили століття від дня його народження. До Никонівки з'їхалися гості з Києва, Чернігова, Ніжина. «Оскільки в селі не збереглося жодного приміщення, пов'язаного з життям ювіляра», пам'ятну дошку з відповідним написом встановили на приміщенні сільського клубу. На урочистостях виявилось, що «переважна більшість односельців, що прийшли вклонитися пам'яті письменника, вперше бачила його обличчя. Багато хто вперше чув його ім'я». Приїжджі письменники постаралися якомога більше розповісти про «чудового прозаїка»¹⁴⁷. Через 60 років після сумнозвісного процесу його фігуранти стали поволі повертатися до рідних місць бодай меморіальними знаками...

Але у 1930 р. панувала стихія засудження, викриття, доносів та паплюження. Не відставала від своїх колег у запопадливості й ніжинська газета «Нове село». У ній була запроваджена рубрика «Трудящі Ніжинщини вимагають найсуворішої кари контрреволюціонерам – членам СВУ». Свого роду вершиною абсурдності можна вважати резолюцію «членів артілі “Нове життя”»: «На глитайські вибрики ми відповімо дружною весняною роботою. Прохаємо Вищий суд жорстоко покарати діячів “Єфремівщини – СВУ”»¹⁴⁸.

Постає питання: наскільки результативними були ці зусилля? Чи й справді усі мешканці Чернігівщини виявляли таку однострійність у засудженні тих, кого їм наказано було вважати ворогами? Здається, що сподіваного ефекту від масованого пропагандистського заходу влада все-таки не дочекалася, а віддача виявилася дуже незначною: далі формального засудження, інспірованого партійними, комсомольськими та профспілковими органами справа не йшла. Інколи через повну неосвіченість та байдужість аудиторії, інколи через надмірну заклопотаність насущними справами та вкорінену звичку, з одного боку, не довіряти можновладцям, а з іншого – й не перечити їм.

¹⁴⁶ Правда Прилуччини. – 19 квітня. – С. 6.

¹⁴⁷ Павлів Й. Вшановують земляки / Й. Павлів // Деснянська правда. – 1990. – 8 серпня. – С. 4.

¹⁴⁸ Нове село. – 1930. – 8 квітня. – С. 4.

Однак траплялося, що інколи прямо на зборах люди виступали проти осуду. Причому не напівписьменні комсомольці або комнезамівці, котрі поверхово розбиралися у політиці, сліпо довіряючи партії у виявленні ворогів, а якраз ті, хто осмислював ситуацію, кого можна називати дисидентами, хоча тоді їх таврували як шкідників та контрреволюціонерів. Один з таких випадків потрапив на шпальти місцевої газети. Збори працівників школи сліпих у Чернігові проходили у розпал судового процесу у Харкові, але на них ухвалили резолюцію із засудженням «Хрестового походу проти СРСР», який нібито проголосив папа римський Пій XI. Вихователька Наталка Іванівна Шугаєвська (знаменно, що її прізвище, ім'я та побатькові зазначене повністю) «принципово голосувала проти резолюції». Свій вчинок вона пояснила так: «Смішно голосувати проти того, у що сам віруєш. Я глибоко й переконливо віруюча людина. Я не виправдовую виступу папи, проте вважаю, що папа своїм виступом попав «не в бровь, а в глаз», релігію у нас справді влада пригноблює». Крім того, мужня жінка заявила, що «більшість вчителів виступають проти церкви, бо бояться». Як «шкідника на виробництві» її звільнили й виключили з профспілки¹⁴⁹. Розмови поза офіційними заходами були, очевидно, ще різкішими, але на шпальти газет не потрапляли.

У таємних донесеннях про настрої населення, які партійні та комсомольські органи регулярно надсилали до центру, фіксувалося в основному негативне ставлення до колективізації, розкуркулення, хлібзаготівель тощо. Селянство мало знало й досить байдуже реагувало на гучні процеси. Там же, де інформація, бодай у викривленому вигляді, проникала у селянські маси, реакція була зовсім не такою, на яку сподівалося ГПУ. У селах поширювалися, головним чином на півдні Чернігівщини (Прилуцька округа), листівки антирадянського змісту, в яких «СВУ» згадувалася у позитивному сенсі. Так, у с. Олексинці (тепер Срібнянського району) було виявлено листівку, автор якої закликав односельців, щоб вони не йшли у колгосп, а ті, хто вже записався, подавали «заяву про звільнення з колгоспу»: «Організуйте осередки, щоб заснувать

¹⁴⁹ Червоний стяг. – 1930. – 2 квітня. – С. 4.

на Україні організацію СБУ [...] організація вдарить по колективізації та провалить її, бо це нещастя колектив...»¹⁵⁰. У цьому нарисі вже йшлося про спроби заснувати організацію, подібну до «СБУ» на півночі Чернігівщини.

Можливо, ці та чимало інших, без сумніву, добре відомих репресивним органам фактів призвели до відмови від показових судових процесів в Україні. Арешти ж серед інтелігенції не припилися.

Від репресій насамперед постраждали працівники культурно-освітніх та наукових установ. Зокрема, зазнала розгрому Ніжинська історична школа, яка сформувалася у стінах єдиного на Чернігівщині вищого навчального закладу – Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька ще на зламі XIX–XX ст.¹⁵¹ Дослідники високо оцінюють науковий доробок як представників старшого покоління вчених, так і творчо насаженої молоді¹⁵². Ця школа мала значний потенціал, чудові кадри, але встояти проти численних перевірок, несправедливих нагінок, переслідувань, оглобельної критики не змогла. Під удар потрапили найперспективніші дослідники – М. Петровський, Л. Окіншевич, А. Єршов. Науковий осередок у Ніжинській вищій школі було названо «гнездом націоналістів в Нежинском пединституте». Викладачів звинувачували в тому, що вони «преподносили и преподавали курс истории за Яворским, Грушевским, пропагандировали гетманскую державность, проводили теории бесклассовости исторического процесса на Украине, идеализировали козацкую старшину. В своем преподавании пропагандировали отрыв Советской Украины от Советского Союза...»¹⁵³. Погром цієї школи був не єдиним епізодом наступу на історичну науку. Чернігівське наукове товариство також опинилося серед його жертв. Хоча з числа його членів і

¹⁵⁰ *Климович Н.* Назв. праця. – С. 4–5.

¹⁵¹ *Коваленко О.* Розгром Ніжинської історичної школи / *О. Коваленко, А. Острянюк* // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні – Вип. 10; Об'єднаний випуск: У 2-х ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 341.

¹⁵² *Коваленко О.* Розгром Ніжинської історичної школи... – С. 342.

¹⁵³ *Коваленко О.* Розгром Ніжинської історичної школи... – С. 349–350; *Токарев С.* Репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту в 1930-х рр. / *С. Токарев* // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2013. – № 1-2. – С. 146–168.

були виключені причетні до «СВУ» – Й. Карпович, Д. Заушкевич, К. Тригубенко, Кошовий, Д. Лебідь – усього 8 осіб, а керівництво заявило, що уцілілих «скеровує на шлях найактивнішої участі в соціалістичному будівництві»¹⁵⁴, однак «товариство, знекровлене репресіями, буквально вмирало на очах»¹⁵⁵.

Інакше й бути не могло. Були репресовані провідні діячі та активісти історичного краєзнавства Чернігівщини: П. Федоренко (1880–1962), Б. Пилипенко (1892–1937), Б. Шевелів (1893–1937), П. Смолічев (1891–після 1955), Є. Рихлік (1888–1937), С. Гапєєв (1890–1950), В. Дроздов (1879–?), В. Євфимовський (1899–?), Б. Луговський (1898–1937). Всього у першому біографічному довіднику про репресованих українських краєзнавців представлено біограми 19 осіб, у той чи інший спосіб пов’язаних з Чернігівщиною¹⁵⁶. На щастя, не всі потрапили під каток репресій, але після численних арештів і переслідувань нормальна робота у Чернігові, Ніжині та інших містах області виявилася неможливою. Так, «змушені були полишити улюблену справу керівники музеїв: Остерського – А. Розанов, Сосницького – Ю. Виноградський, Прилуцького – В. Маслов»¹⁵⁷. Перші біографічні нариси про втрати на теренах краєзнавства виглядають неповними, але потрібно зважати на час, коли вони готувалися до друку. Тепер маємо значно розлогіші й науково достовірніші праці, зокрема й ті, що друкувалися в чернігівських томах науково-документального серіалу «Реабілітовані історією»¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Червоний стяг. – 1930. – 12 квітня. – С. 4.

¹⁵⁵ Коваленко О. Павло Федоренко / О. Коваленко // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – Кн. 1. – С. 691.

¹⁵⁶ Репресоване краєзнавство. 20–30-ті рр. – К.: Рідний край; Хмельницький: Ред.-видавн. відділ, 1991. – 492 с.: іл.

¹⁵⁷ Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. Маньковська // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії... – С. 305.

¹⁵⁸ Див.: Коваленко О. Павло Федоренко... – С. 687–694; Його ж. Борис Михайлович Шевелів / О. Коваленко // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. – Кн. 2. – С. 556–569; Його ж. Борис Львович Луговський // Там само. – С. 570–573; Казимір В. Василь Дубровський: «Правда і добра воля переможуть» / В. Казимір, О. Коваленко // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – С. 223–229.

Жертвами сталінського терору стала переважна більшість українських письменників. Упорядник останньої за часом виходу антології «Розстріляного Відродження» у передмові до книги зазначив, що «нарахував понад півтисячі знищених письменників, близько сотні їх було розстріляно лише в одному 1937-му. Доля понад трьох сотень письменників, чиї твори були опубліковані з 1900 по 1944 рік, взагалі невідомі»¹⁵⁹. До далеко не повного списку уродженців Чернігівського краю або тих, хто тут жив, творив і був репресований, входять М. Вороний (1904–1937), вже згадувані М. Івченко та А. Казка, В. Кузьмич (1904–1943), І. Савич (1914–?), Г. Саченко (1905–?), М. Скуба (1907–1937)¹⁶⁰. Як і у випадку з нарисами про репресованих красзнавців, цей перший випуск не відзначався повнотою. Однак перед враженням читачем почала поступово відкриватися страшна картина тотального й нещадного винищення представників національної літератури. У нещодавно виданому збірнику автобіографій 105 «українських митців 1920-х років» зазначено, що 50 з них були репресовані¹⁶¹.

Сьогодні чітко оформилося розуміння: сталінський репресивний механізм знищував не просто людей (як би не було їх шкода – розстріляних, замордованих, розкиданих по таборах, з понівеченими долями), а цілі напрямки модерної літератури, перші паростки яких заявили про себе саме в творчості репресованих письменників.

Зрештою, це означало жанрове, стилістичне й тематичне збіднення української літератури. Автор передмови до щойно перевиданої збірки творів М. Івченка зазначає, що в них «майже не помітна патологія воєн і революцій. Натурфілософська його проза мала спільне з гедоністичною лірикою М. Рильського, джерельною поезією Є. Плужника й В. Свідзинського»¹⁶². Ще один приклад.

¹⁵⁹ Невідоме Розстріляне Відродження / [упоряд. та передм. Ю. Винничука]. – Харків: Факт, 2016. – С. 11.

¹⁶⁰ З порога смерті.: Письменники України – жертви сталінських репресій / [упоряд. О. Г. Мусієнко]. – К.: Радянський письменник, 1991. – Вип. 1. – С. 106–109, 204–207, 217–219, 275–277, 289–290, 337–339, 378–379, 384–385, 400–401.

¹⁶¹ Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років / [упоряд. Р. Мовчан]. – К.: ТОВ «Вид-во» «Кліо», 2015. – С. 491–615.

¹⁶² Івченко М. Шуми весняні. Напоєні дні: Вибране / М. Івченко; передм. «Діти природи» О. Романенко. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – С. 8. – (Серія «In crudo»).

Поет М. Скуба належав до літературного об'єднання «Нова генерація» (українські футуристи), працював у видавництві «Молодий більшовик»¹⁶³, якихось конфліктів з владою не мав. Причини його арешту й розстрілу, мабуть збігаються з тими, що їх окреслив Ю. Лавріненко щодо арешту й страти М. Семенка: «За європеїзацію української поезії, за вплив на талановиту молодь, за незнищений дух вільної богеми, нарешті, за намагання дати свою власну інтерпретацію “ленінізму в культурі” – Семенко, при всій своїй вірності режимові на всіх його заворотах, був знищений тим режимом»¹⁶⁴. Молодий поет, автор 4 поетичних збірок (п'ята не вийшла через арешт), був затриманий 12 вересня 1937 р. за абсолютно абсурдним звинуваченням: він нібито повинен був підірвати Косіора бомбою, яку одержав від М. Семенка. 24 жовтня М. Скубу як небезпечного терориста засудили до розстрілу, а наступного дня вирок було виконано. Прикро вражає ще одна інформація: М. Скуба народився у с. Горбів Новгород-Сіверського району. У місцевій школі була «невеличка експозиція», присвячена поетові, але у 2010 р. школу закрили, а експонати шкільного музею, ймовірно, знищили¹⁶⁵. А цей поет так любив рідне село, Десну, на берегах якої воно розкинулося. В одному з віршів, згадуючи дитинство, він писав: «... Не забуде цього кожен, / Хто зазнав / До смерті / Вже ніщо, мабуть, не зможе / споминів цих стерти»¹⁶⁶.

Трагічною виявилася доля громадського діяча й письменника, уродженця Чернігова М. Могилянського (1873–1942). Двох його дітей – літераторів Ладю (1899–1937) та Дмитра (1901–1938) було розстріляно. Ще одну доньку – Олену – відправлено на заслання, а її чоловіка теж репресували. У справі «СВУ» заарештували ще одного зятя – В. Коновала. Він так і не доїхав до місця ув'язнення – помер по дорозі. Після того, як в ніч на 12 травня 1937 р. вдруге заарештували його старшу доньку, М. Могилянський записав у «Щоденнику»: «Лишається ще й ще покласти всі надії на розум і

¹⁶³ Українська авангардна поезія: Антологія / [упоряд. О. Коцарев та Ю. Стахівська; передм. О. Ільницького]. – К.: Смолоскип, 2014. – С. 458.

¹⁶⁴ Лавріненко Ю. А. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есеї / Ю. А. Лавріненко; упоряд. М. К. Наєнко. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2001. – С. 104.

¹⁶⁵ Українська авангардна поезія... – С. 458–459.

¹⁶⁶ Невідоме Розстріляне Відродження / [упоряд. та передм. Ю. Винничука...]. – С. 218.

сумління радянського правосуддя. Без віри в них можна б збожеволіти в ці важкі дні»¹⁶⁷. Але ці сподівання були марними. 6 червня Л. Могилянську розстріляли в Москві. 9 червня 1937 р. нещасний батько занотував: «Скільки вдарів може витримати серце й на скільки років було зроблено моє серце, коли воно досі усе виносить»¹⁶⁸. Дослідник життя та творчості Л. Могилянської Г. Курас припустив, що саме цього дня рідним стало відомо про смерть поетеси¹⁶⁹. Дмитро Тась (це літературний псевдонім Д. Могилянського) був заарештований 30 січня 1938 р., а 28 лютого того ж таки року його розстріляли в Підмосков'ї, там, де перебувала на поселенні старша сестра. Г. Курас писав з цього приводу: «Особисто мене більше за все вразили ці останні відомості про трагічне переплетіння долі сестри і брата. Ладя жила і була заарештована в Дмитрові і знищена в Москві, а Дмитро привезений до Дмитрова і розстріляний на полігоні. Які диявольські сценарії створювали “фахівці” Єжова під час Великого терору!»¹⁷⁰. Єдиний син Д. Могилянського – Ярема пропав безвісти на фронтах Другої світової війни¹⁷¹.

Але на цьому типове для тих страшних часів безталання цієї родини не скінчилося. У 1941 р. молодша донька опального письменника відправилася з батьком у евакуацію в с. Велика Мурта – райцентр Красноярського краю, де відбувала заслання середульша донька О. Могилянська (1905–1998). Жили вони у великій матеріальній скруті, батько тяжко хворів... Помер М. Могилянський у цьому селі 22 березня 1942 р. Г. Курас писав: «Великою душевною травмою для Олени і її сестри було те, що не збереглась могила улюбленого тата. “Це моє велике горе”, – зізнавалась вона мені в одному з листів»¹⁷².

¹⁶⁷ *Могилянський М.* Щоденник. 1934, листопад – 1937, жовтень / М. Могилянський, публ. О. Сергеева, передм. М. Слабошпицького // *Хроніка* 2000. – К., 2007. – Вип. 59. – С. 457.

¹⁶⁸ *Могилянський М.* Щоденник. – С. 462.

¹⁶⁹ *Курас Г.* Доля Ладі Могилянської: думки історика / Г. Курас // *Наше життя / Our life.* – Нью-Йорк: Видає Союз українок Америки. – 2004. – Ч. 10 (жовтень). – С. 10.

¹⁷⁰ *Курас Г.* Доля Ладі Могилянської... – С. 11–12.

¹⁷¹ *Журавльова Т.* Рід Могилянських / Т. Журавльова // *Пам'ятки України: Історія та культура.* – 2013. – № 9 (вересень). – С. 15.

¹⁷² *Курас Г.* «Многая літа» Олени Могилянської / Г. Курас // *Наше життя / Our life.* – Нью-Йорк: Видає Союз українок Америки. – 2005. – Ч. 11 (листопад). – С. 5.

Це історія тільки однієї родини українських інтелігентів – людей талановитих, із значним творчим потенціалом, наснажених на працю, народжених для довгого щасливого життя.

На щастя, вижив перекладач, уродженець с. Феськівка (нині Менського району) Г. Кочур – «один з найяскравіших талантів сучасного українського письменства, творець найвищої історичної проби, наймовірної загальної і філологічної культури, з унікальним естетичним відчуттям, із сакральним сприйняттям рідної мови та історичної пам'яті як оберегів народу...». Літературознавці із захопленням пишуть про його доробок: він «подарував нам твори понад 170 авторів, перекладені з 25 мов, [...] які репрезентують 31 національну літературу»¹⁷³.

Отже, з гущі народу виходили небуденні таланти, щоб розширювати духовні обрії суспільства, здобувати українській культурі визнання в цивілізованому світі, формувати у людей самоповагу й національну гідність. Сталінська ж система ж ставила перед собою прямо протилежну мету – перетворити людей, цілий народ у населення, яке має жити згідно вказівок зверху. Як наслідок – численні втрати, покалічені долі вцілілих, нездійснені плани, нереалізований потенціал розстріляних і замордованих у тюрмах і таборах, замовкших від страху й безсилля. Важко навіть уявити скільки й кого втратив наш народ у ті страшні роки!

---

¹⁷³ Зорівчак Р. Кочурознавство початку XXI віку: До сторіччя від дня народження Майстра / Р. Зорівчак // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. М. Антонович. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 265, 263.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ОСВІТЯНИ У ЖОРНАХ РЕПРЕСІЙ

Якщо абстрагуватися від звичних для людей старшого покоління запевнень комуністичної пропаганди про нібито виняткову увагу радянської влади до вчительства, то слід визнати, що вона від самого початку не довіряла наймасовішому заgonу інтелігенції. Не вдаючись до цитування відомих більшовицьких діячів, наведемо декілька публічно висловлених думок, які міг свого часу прочитати й пересічний чернігівський вчитель. У 1923 р. планувалася «перевірка» чи, краще сказати, «чистка» освітян. Причиною заходу стала недовіра влади, бо «інтелігенція, зокрема, вчительство, не тільки не брало активної участі в революції, але незрідка було гальмом її. Частина вчительства ще до останнього часу очолювала бандитсько-петлюрівський рух на Україні». Звідси випливала мета «перевірки»: очистити вчительство «від найбільш злісних елементів, які творили в стінах школи контрреволюцію»¹⁷⁴. У ході цієї своєрідної атестації головну увагу звертали на політичну грамотність вчителя й, хоча про це прямо не писалося, його благонадійність. Останнє слово належало представникам «маси», тобто людям, яким влада на той момент довіряла. Знання та педагогічні навички відігравали другорядну роль¹⁷⁵.

Такі підходи збереглися й надалі. Ми вже наводили кілька прикладів того, як радянська влада «дбала» про освіту та її носіїв. Інфільтрація вчительських колективів, викладацького складу вишів, студентської спільноти стукачами спричиняла часті й безпідставні арешти. Водночас служба безпеки робила все, щоб виявляти минуле тих представників старої (дореволюційної) інтелігенції та молодих кадрів, які чимось викликали підозру або ж на них надходили доноси. «Черговий пароксизм, – зафіксовано 25 січня 1928 р. у щоденнику С. Єфремова, – вишукування по школах поповичів і попівен і викидання їх»¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Глинский Л. К предстоящей проверке учительства / Л. Глинский // Коммунистический путь. – 1923. – № 2–3. – С. 37.

¹⁷⁵ Глинский Л. К предстоящей проверке учительства... – С. 38.

¹⁷⁶ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. – С. 728. – (Серія «Мемуари»).

Різного роду перевірки та чистки розгорнулися особливо масштабно в ході кампанії у справі «СВУ». Так, «12 липня 1930 р. Котопська районна комісія інформувала Центральну комісію чистки освітян про те, що нею “перевірено” 1740 учителів, серед яких 23 “позбавленці”, 79 “колишніх куркулів”, 50 “колишніх дворян”, а “вичистили” 60 осіб»¹⁷⁷.

З іншого боку, вчителів та студентів інститутів народної освіти залучали до виконання вкрай непопулярних партійно-радянських заходів: розкуркулення, колективізації, різного роду кампаній, спрямованих на дискредитацію церкви і т. д. За всім цим якимось не виходило здійснити необхідні кроки зі справді важливих і суспільно корисних проблем, як, наприклад, ліквідація неписьменності. Ось як описав очевидець курси лікнепу у великому селі під м. Ічня в середині 20-х рр.: «Був на вечірніх заняттях у школі. Тут зібрали неписьменних і малописьменних дітей-підлітків, тобто таких, які ходили до школи зиму і не вміють правильно читати і писати. У школі працює дружина Ів. Дем. Єщенка чи Іщенко. Вона не має звання вчительки, навчалася в семінарії Гужівської школи, але не закінчила її. Працює вона вже зо два тижні, – занотував 13 листопада 1925 р. у своєму щоденнику К. Самбурський, – поки що перевіряє знання учнів та учениць, яких зібралося більше шістдесяти. [...] Як видно, для вчительки справа лікнепу важка і незнайома. Під час занять цілковитий безлад. Учні сидять у шапках, розмовляють, шумлять, бешкетують і безперервно входять і виходять із класу»¹⁷⁸. Утім, малописьменність не заважала писати пильним сількорам анонімні доноси на місцевих вчителів, підписуючись вигаданими прізвищами – «Комар», «Мороз» і т. ін. Газета «Нове село» залюбки їх друкувала¹⁷⁹. Якщо так важко реалізувалися наміри щодо підвищення писемності підлітків, то можна уявити, з якими муками та успіхами навчалися люди старшого віку. Моя бабуся, 1897 року народження, яка мешкала на Роменщині, часто розповідала, що «в лікнеп» вона ходила двічі й вивчила відповідно дві «букви»: «А, як домик» і «О, як бубличок». Робота в колгоспі,

¹⁷⁷ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 2. – С. 753–754.

¹⁷⁸ Самбурський К. І. Назв. праця. – С. 724.

¹⁷⁹ Самбурський К. І. Назв. праця... – С. 731.

господарство, родина з чотирма дітьми не дали змогу продовжити ознайомлення з абеткою. Довідку про те, що вона ліквідувала свою неписьменність, їй, як, мабуть, й іншим слухачам, виписали. Як відомо, в СРСР неписьменних громадян не було. Про це урочисто заявили уже наприкінці 30-х рр. Коли б хоча незначна частина коштів, які витрачались на боротьбу з «ворогами народу», була використана на поліпшення життя народу... Втім, таких цілей кремлівські можновладці та їхні маріонетки у Харкові й Києві, схоже, перед собою ніколи й не ставили.

Проте питання підготовки кадрів робітничо-селянської інтелігенції дійсно постійно перебувало в полі зору влади. О. Рябчик, автор відповідного розділу сучасної колективної монографії про взаємини, що витворилися в трикутнику «влада, суспільство, особа»¹⁸⁰, слушно зазначила, що «формуванню контингенту студентів протягом 1920–30-х рр. приділялася особлива увага. Основним завданням вишів цього часу стала “підготовка спеціалістів, відданих партії і радянській владі”»¹⁸¹. При такому підході різко падає вага знань, знижується реальна успішність, але відкриваються безмежні можливості для використання усіх тих складників тотального терору, про які йшлося вище. По суті, викладач був беззахисним перед різного роду стукачами з числа студентів, бо мусив же їм читати лекції, відповідати на питання, спрямовувати на семінарських заняттях. Студенти, хоча значною мірою й здогадувалися, хто в їхньому середовищі доносить, але не завжди могли стриматися... Зрештою, ще ніхто не підрахував відсоток відвертої брехні й злісного вимислу в тих завалах доносів, масштаби яких голова КГБ СРСР за доби перебудови оцінював у тоннах.

У різного роду нині оприлюднених доповідних записках «про факти націоналістичних та класово-ворожих проявів у закладах народної освіти» фігурують дані, явно запозичені з доносів, з обов'язковою вказівкою на походження вчителя, його рідних і т. д. Це, як правило, повідомлення про те, що вчителі говорили учням під час уроків, у ході розмов з їхніми батьками та іншими доросли-

¹⁸⁰ Див.: *Рябченко О.* Студентство в полі зору держави-комуни / *О. Рябченко* // Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 2. – С. 601–702.

¹⁸¹ *Рябченко О.* Студентство в полі зору держави-комуни... – С. 610.

ми. Наприкінці 1934 р. були відібрані типові «антирадянські» висловлювання з 13 районів області. Виглядали вони приблизно так: «У селі Крапивному вчителька Приходько (дочка розкуркуленого, чоловік її піп, засланий за співучасть в “СВУ”) так пояснює учням успіхи виконання п’ятирічного плану: “В результаті п’ятирічки в країні побудовано багато доменних печей, яких раніше не було. Домни – це такі великі печі, в яких працюють тисячі робітників. Робота ця дуже важка, як у пеклі. Робітники хворіють на чахотку й згорають. Цих успіхів ми добилися під керівництвом партії»¹⁸². Природно, що всіх, помічених чи навіть запідозрених у такого роду «злочинах», з роботи негайно звільняли, а згодом як неблагонадійних піддавали арешту.

У цьому сенсі типовою може вважатися доля С. Басанця. Він народився в 1893 р. у с. Бакланова Муравійка (тепер Куликівського району), отримав середню освіту, працював учителем у Чернігові. Вперше його заарештували у 1921 р., засудили на 5 років позбавлення волі, щоправда, умовно. Підставою для вироку стала «служба у Петлюри». Вчителювати С. Басанець, вочевидь, уже не міг, став пасічником. Другий арешт нагодився у жовтні 1930 р. Тепер його ув’язнили до концтабору на 3 роки. На час третього арешту (квітень 1933 р.) С. Басанець працював рахівником. Справу проти нього припинили у листопаді того ж таки року. Він влаштувався бухгалтером, проте досить швидко знову потрапив під обух радянського «правосуддя». Останній арешт відбувся у жовтні 1937 р. Йому інкримінували «проведення контрреволюційної діяльності», присудили до страти. Вирок був виконаний наприкінці грудня 1937 р.¹⁸³. Зі скупих рядків біографічних даних постає життєлюбна людина, яка після кожного погрому поставала з попелу, як фенікс. Можна зробити й деякі припущення. Ймовірно, що юнак отримав середню освіту в Чернігівській гімназії або реальному училищі, можливо, навчався у новоствореному учительському інституті. Служба в армії УНР – це не злочин, а свідчення патріотизму. Трохи менше, ніж за сто років по тому поранений боєць АТО сказав, що

¹⁸² Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 1. – С. 431.

¹⁸³ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 2. – С. 662.

кожний поважаючий себе чоловік повинен захищати свою Батьківщину зі зброєю в руках. С. Басанець не міг працювати в школі, але патріотичних почуттів його не могли позбавити. А тому заарештовували знову й знову, бо чекісти добре пам'ятали, за що судили вперше. Навіть якщо пасічник-рахівник-бухгалтер і був дуже обережний у своєму спілкуванні та висловлюваннях, він був приречений, бо в 1937 р., як побачимо, запровадили ліміти на страти й тривалі терміни ув'язнення.

Наслідки харківського процесу у справі «СВУ» стали добрим уроком для освітян. У зведенні ОГПУ зазначалося: «В середовищі українського вчителства відмічається надзвичайно слабе реагування і мовчазність. Пояснюється це тим, що, будучи в більшості проти будь-яких виступів, що засуджують “СВУ”, співчуваючи заарештованим, ці кола воліють мовчати, щоб не накликати на себе лиха. Серед учителів ведуться також розмови, що арешти здійснені для того, щоб відволікти увагу населення від важкого становища на селі й заглушити крики, що йдуть звідти»¹⁸⁴.

Сфабрикована ОГПУ справа «СВУ» боляче вдарила по викладацькому та студентському колективах Ніжинського педінституту. Черга їхніх колег у Чернігові наступила трохи пізніше: «У 1933 р. звільнили з посади директора Чернігівського учительського інституту М. Мірошніченка, а 1935 р. – його наступника, «троцькіста-дворушника» І. Ройфмана»¹⁸⁵. У середині січня 1934 р. бюро обласного комітету КП(б)У розглядало питання про викладача місцевого педінституту, якого звинуватили в троцькізмі. Як виявилось, викладач політичної економії В. І. Нольський, приїхавши до Чернігова із Луганська, пропрацював тут лише 5 місяців. Скидається на те, що проти нього змогли висунути тільки два звинувачення: чийсь донос до газети, в якому стверджувалося, що професор шахрай і троцькіст, і прикра обставина, що він жодного разу не виступав на партійних зборах¹⁸⁶. Справа по виявленню й боротьбі з троцькістами у цьому виші здалася настільки перспективною, що

¹⁸⁴ Українська інтелігенція і влада... – С. 637.

¹⁸⁵ Коваленко О. Репресії проти освітянської інтелігенції Чернігівщини 1920–1950-х років / О. Коваленко, О. Потапенко // Світ-інфо. – Чернігів, 2017. – 16 листопада. – № 115. – С. 16.

¹⁸⁶ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 1. – С. 435–436.

її, суттєво розширивши номенклатуру «ворожих проявів», продовжили й наступного року. У січні 1935 р. звинувачення висунули вже проти кількох викладачів і групи неназваних поіменно студентів на чолі з директором інституту І. Ройфманом. Їм інкримінували не лише троцькізм, але й «контрреволюційно-націоналістичну пропаганду» та «гниле, ліберальне ставлення до контрреволюційних елементів»¹⁸⁷. Уже в грудні того ж таки року начальник УНКВД в Чернігівській області доповідав, що колишній викладач Чернігівського педінституту С. Кондратський, який «нелегально прибув з Польщі», мав зв'язок «з перебіжчиками з Польщі», членами «УВО», за їхнім дорученням провадив «контрреволюційну роботу», заарештований і засуджений на 5 років виправно-трудо-вих таборів¹⁸⁸. Отже, до належної підготовки кадрів “робітничо-селянської інтелігенції” і тут руки не доходили, натомість повним ходом йшло викриття різних «ворогів». Апофеозом процесу виявився, як і слід було очікувати, 1937-й рік, коли 25 липня заарештували, а 21 листопада розстріляли у Києві директора Чернігівського педінституту Г. Василенка. Він був зовсім молодим – народився у 1905 р. у селищі Павлиш, тепер Кіровоградської області¹⁸⁹, там, де згодом працював директором школи видатний педагог В. Сухомлинський. Колегу Г. Василенка керівника Ніжинського педінституту М. Загребського також звинуватили «в антирадянській діяльності» і розстріляли 23 квітня 1938 р.¹⁹⁰. Щойно оприлюднений біобібліографічний покажчик викладачів Глухівського педагогічного інституту¹⁹¹ засвідчив ту ж таки тенденцію: компартійній владі, чекістам, здавалося, більше нічого було робити, як вишукувати «ворогів народу» в педагогічних колективах. І хоча цей інститут було ліквідовано у 1924 р., педагогічні кадри, котрі в пошуках роботи роз’їхалися по СРСР, зазнавали репресій.

Відтак, не дивно, що серед нечисленної освіченої частини тодішнього українського соціуму масові арешти найтяжче позначи-

¹⁸⁷ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 1. – С. 434–435.

¹⁸⁸ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 1. – С. 456.

¹⁸⁹ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 3. – С. 481.

¹⁹⁰ Коваленко О. Репресії проти освітянської інтелігенції Чернігівщини... – С. 16.

¹⁹¹ Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.) / В. Крижанівський. – Глухів; Кропивницький, 2017. – 96 с.

лися на долі освітян. Численні зведення, секретні листи, рапорти патійних органів та служби безпеки 30-х рр. досить часто відкриваються інформацією про освітні заклади та вчителів. Так, наприклад, у листі секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітана секретарям райкомів про постанову ЦК КП(б)У «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів та пособництві їм з боку гнилих ліберальних елементів» врямо вказувалося, що в області «найбільш небагополучними виявилися окремі школи соцвиху, технікуми, вузи, бібліотеки, музеї, преса, колгоспні будинки» й повідомлялося, що в с. Сивки (поблизу Чернігова) вчителька Темницька на заняттях говорила учням: «Тепер бідняків, середняків і куркулів немає; всі бідняки, всіх обібрали»¹⁹².

У книзі Г. Греченка «Репресовані освітяни Чернігівщини» наведені дані про 472 працівників початкової, середньої та вищої школи, які були репресовані на Чернігівщині у 20–40-х рр. ХХ ст.¹⁹³ Сам автор вважав ці списки далеко не повними. Пік арештів, як і слід було чекати, припадає на 1937–1938 рр. Вчителів заарештовували за «нерадянське минуле», «класово чуже походження», націоналізм, який часто виявлявся тільки в тому, що вони викладали українську мову та літературу.

Але траплялися й непоодинокі випадки, коли приречених на знищення об'єднували в контрреволюційні організації, до «викриття» яких були такі охочі чекісти. Наприкінці 1937 р. або на початку 1938 р. (вирок трійки було датовано 24 квітня 1938 р.) у Прилуках було заарештовано 19 осіб, переважно вчителів, яких було звинувачено у тому, що вони – нібито колишні офіцери різних ворожих армій, заснували військово-офіцерську антирадянську українську націоналістичну організацію з метою – не більше не менше – «ліквідації радянської влади» та «створення української буржуазної самостійної республіки». 12 осіб було засуджено до смертної кари, вирок виконали 15 травня 1938 р. Звинувачення, крім звичних у практиці НКВД самообмов та вибитих силою показань інших в'язнів, дуже далекі від вище-

¹⁹² Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 1. – С. 438.

¹⁹³ Греченко Г. С. Репресовані освітяни Чернігівщини / Г. С. Греченко. – Чернігів: Обл. т-во «Просвіта» імені Т. Шевченка, 2003. – С. 122–139.

названого страшного звинувачення. Так, вчитель Ю. Тисенко, 1885 р. н., свого часу керував «Просвітою» у с. Іваниця, Д. Лисач, 1890 р. н., був «прапорщиком царської армії». Найбільше «злочинів» виявили у минулому М. Грома, 1893 р. н. Він, щоправда, не учителював, був рахівником Союззаготшкіри, але, як «штабс-капітан царської і білої армій, служив в Прилуцькій денікінській офіцерській роті, син куркуля, організатор політичної банди «Ангела» (так у тексті. Справжнє прізвище відомого повстанського отамана було Ангел (Ангелов), тому писати його в лапках безглуздо. – Т. Д.) та «Просвіти», колишній начальник контррозвідки гетьмана П. Скоропадського», з точки зору винахідливих слідчих, цілком міг бути учасником змови¹⁹⁴. З іншого боку, не зрозуміло, навіщо було накопичувати стільки компромату, коли інших розстрілювали тільки за службу в царській армії або участь у «Просвіті».

Навесні 1938 р. чернігівські чекісти «викрили» групу з 25 жителів Глухівського району – «контрреволюціонерів», що нібито входили до «антирадянського українського націоналістично-контрреволюційного есеровсько-повстанського угруповання». 7 осіб з числа заарештованих були вчителями¹⁹⁵. Переважну більшість їх засудили до вищої міри покарання.

Особливий інтерес становить доля вчителя І. Піонтковського. Він народився у 1882 р. у с. Козляничі (тепер Сосницького району), на час арешту працював учителем української мови й літератури Глухівської школи № 1¹⁹⁶. Дослідник його біографії вказав на одну яскраву особливість цього педагога: «Він є типовим представником функціонального “колишнього петлюрівця”, але не лише за “офіцерським” походженням, а насамперед за ментально-інтелектуальним»¹⁹⁷. Нетиповість же вчителя полягала у поетичній творчості, яка розпочалася ще за доби Української революції, і була буквально просякнута ідеями національного та соціального визволення. У

¹⁹⁴ *Греченко Г. С.* Репресовані освітяни Чернігівщини... – С. 62.

¹⁹⁵ *Марочко В.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 271.

¹⁹⁶ *Марочко В.* Репресовані педагоги України... – С. 272–273.

¹⁹⁷ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 2. – С. 761.

1922 р. він закінчив поему «За рідний край», в якій такі рядки про «визвольну місію комуністическої армії в Україні»:

«Московська армія Червона
Щоб нам закони дарувать
Була це пісня нам не нова
Москва і царська і радянська
Москаль буржуй і пролетар
Україну личе за свій край;
І завжди знайде він причину
Щоб нам сказати не кричить
Та з ласка нашої живить
У нас братерство – воля є
І право наше через се»¹⁹⁸.

І. Піонтковський, очевидно, розумів, настільки небезпечною є подібна поезія, писав вірші криючись, але не знищував їх: «Вся його “таємна творчість” потрапила до рук слідчих НКВС»¹⁹⁹ й, очевидно, стала єдиним доказом «контрреволюційно-повстанської діяльності».

Ми бачимо знову й знову, як в умовах Великого терору обертали проти в'язнів зібрані за приписами цитованого на початку книги обіжника дані про минуле сотень тисяч або навіть мільйонів «колишніх людей» і на цій підставі з легкістю підписували смертні вироки, як вдало використовували творчість чи інтелектуальні захоплення інтелігенції.

Природно, що такий підхід до педагогічних кадрів різко скоротив чисельність освічених учителів, а це негативно позначилося на якості знань учнів. У дослідженні сучасних істориків переконливо з'ясовано причини такого становища. «Атестация вчителів, яка відбулася в школах Чернігівщини, – підкреслюють вони, – виявила велику кількість педагогів без належної освіти. “Хіба це не є наслідки підривної роботи, – писав робсількор, – коли в минулому учбовому році до 30 тисяч дітей “відсіялось” і виключено з шкіл, а неуспішність і другорічність по цілому ряду шкіл

¹⁹⁸ Цит. за: *Марочко В.* Репресовані педагоги України... – С. 275.

¹⁹⁹ *Марочко В.* Репресовані педагоги України... – С. 276.

становить 30–35%»». «Робота справді “підривна”, яку упродовж 30-х рр. методично виконували карально-репресивні органи радянської держави – стверджують дослідники. – Вони ретельно і цинічно усували “буржуазних націоналістів” в школах Коропського, Комарівського, Талалаївського, Батуринаського, Михайло-Коцюбинського, Олешівського, Хільчанського, Путивльського, Роменського, Новгород-Сіверського, Ніжинського районів, а внаслідок репресій фактично було ліквідовано висококваліфікованих учителів, тому в області 62% не мали закінченої вищої освіти»²⁰⁰. У деяких районах становище виявилось набагато гіршим: «На районних зборах вчителів Бахмацького району, де були присутніми 220 чоловік, з’ясувалося, що 119 з них “не мають закінченої середньої педагогічної освіти”»²⁰¹. Утім, провину за цей явний і очевидний наслідок безкінечних чисток покладали на керівництво освітніх закладів, а перший секретар обкому П. Маркітан, виступаючи перед вчителями Чернігова, закликав до «більшовицької пильності», до викриття ворогів, «хоч якби вони не маскувалися»²⁰².

«Ворогів» у вчительських лавах, інститутах народної освіти «навикривали» так багато, що деякі школи та виші можна було вже закрити, бо не вистачало педагогічних кадрів, а можновладці все ніяк не могли заспокоїтися. Полювання чекістів на окремих вчителів і цілі колективи, спроби вибити із заарештованих «зізнання» у причетності до існуючих тільки на сторінках протоколів допитів контрреволюційно-терористичних організацій, нещадні покарання аж до страти безвинних людей зруйнували систему освіти – від початкової школи до вищої. Там, де повинні були панувати знання, довіра, взаємодопомога й порозуміння, поселилися підозрілівість, страх, ворожість, ненависть.

---

²⁰⁰ Марочко В. Репресовані педагоги України... – С. 262.

²⁰¹ Марочко В. Репресовані педагоги України... – С. 262–263.

²⁰² Марочко В. Репресовані педагоги України... – С. 263.

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР: СМЕРТЬ ЗА ЛІМІТОМ

Державний терор постійно розвивався по висхідній, і після масових арештів 1929 р., численних чисток початку 30-х рр. не тільки не припинився, але продовжував наростати. Тут доречно згадати жертв ще однієї значною мірою сфабрикованої справи, яка своїм чорним крилом зачепила й Чернігівщину. У спецвипуску «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» у 2002 р. були вміщені матеріали справи «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації (справа “Весна” 1930–1931 рр.)»²⁰³. Для мешканців Чернігівщини ця справа розпочалася 26 червня 1930 р., коли Конотопський окрвдділ ДПУ направив до Харкова спецповідомлення, в якому йшлося про те, що у селах Головеньки та Ядути, на хуторах Галайбіне і Чечель Борзнянського району виявлено контрреволюційну організацію у складі близько 50 осіб. «Головними її активістами, що вели “агітаційно-вербувальну роботу”» було названо «куркулів» с. Головеньки Я. Шкробота та І. Василенка з сином О. Василенком. Керівництво організацією нібито здійснював «колишній офіцер царської армії» та «затятий український націоналіст-шовініст» селянин хутора Чечель, який «мав зв’язок з Києвом». Повстання мало розпочатися 1 серпня 1930 р.²⁰⁴. Харківське начальство з ентузіазмом ухопилося за перспективну справу. Розпочалися арешти в Києві та Борзні. Щоправда, якихось реальних доказів конотопські чекісти не виявили, бо доповідали: «Борзнянський центр з початку 1930 р. збирав на квартирах Шкляревської і Белявського ряд нарад (загалом 8–9), де обговорювалися питання розгортання роботи організації в ряді сіл: Конашівка, Борзна, Ядути, Прачі, Головеньки, програмні питання, питання озброєння, підготовка до виступу й інш.»²⁰⁵. Ймовірно, що, використавши списки «колишніх людей», влада заходила вкотре «чистити» суспільство, а всілякі побоювання повстань тільки димова завіса,

²⁰³ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2002. – № 1. Спецвипуск: Справа «Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації (справа “Весна” 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву служби безпеки України».

²⁰⁴ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2002. – № 1... – С. 160.

²⁰⁵ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2002. – № 1... – С. 214.

омана. Але не фікцією виявилися розстріли. Усі особи, згадані у сюжеті, були страчені. Зокрема, серед невдатних борзнянських «повстанців» кулі отримали дві жінки – селянка, з роду розкуркуленого, колишня вчителька П. Заруба (1888–1931) і дворянка, уродженка Одеси, сестра милосердя у царській армії часів Першої світової війни, яка з 1925 р. мешкала у Борзні, Є. Шкляревська (1881–1931)²⁰⁶. Усього ж у справі «Весна» було заарештовано понад 3 тисячі колишніх офіцерів²⁰⁷. Ймовірно, єдиною провинною цих людей став саме статус «колишніх офіцерів», який «виявився жахливою тінню, яка повсюдно переслідувала їх, спалахуючи смертоносним вибухом у шпигунській діяльності. Жоден із показових сталінських репресивних ударів, а їх було кілька десятків у 1930-х рр., не оминав драматичної участі “білих офіцерів”, гетьманців чи “петлюрівців”»²⁰⁸. У 2009 р. була розсекречена випущена в 1931 р. спеціальна «книга» у 4-х томах, що призначалася винятково для чекістів і містила дані про облік так званих «білих офіцерів» – усього 21 тисяча осіб²⁰⁹. Автор передмови писав, що в 1938 р. книга стане по-справжньому багряною від крові, «коли чекісти влаштують масову бійню колишніх офіцерів і чиновників» у сфабрикованій справі²¹⁰.

Усього, згідно офіційних даних, в Україні в 1935 р. було заарештовано 24 934 особи, в наступному році – 15 717. Але ці жахливі дані блякнуть на тлі показників зловісного тридцять сьомого року – 159 573 чоловік²¹¹. Цей рік став апогеєм невпинної ескалації терору й не випадково привертав та й привертає до себе пильну увагу громадських діячів, учених, публіцистів. Так, Р. Конвест – автор терміну «Великий терор» – вельми іронічно оцінив спробу пояснити його настання потребою індустріалізації країни. «Сталінізм – це лише один із засобів здійснення індустріалізації, так само, як канібалізм – лише один із засобів забезпечення організму білками»,

²⁰⁶ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2002. – № 1... – С. 161.

²⁰⁷ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 2. – С. 751.

²⁰⁸ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 2. – С. 752.

²⁰⁹ Книга учета лиц состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины в 4 т. / предисл. Я. Тинченко. – Харьков: САГА, 2011. – Т. 1. – 480 с.; Т. 2. – 2012. – 540 с.

²¹⁰ Книга учета лиц состоявших на особом учете... – Т. 2. – С. 16.

²¹¹ Шатовал Ю. Україна ХХ століття... – С. 39.

– припечатав він²¹². Натомість історик вважав визначальним фактором прагнення Й. Сталіна до одноосібної влади. «Його метою залишалась абсолютна, беззаперечна влада», – наголошувалося в книзі²¹³. Щоб її досягти, треба було не тільки усунути конкурентів у вищому ешелоні влади, розставити на ключових посадах своїх людей, а й залякати все суспільство: «Коли ми говоримо про життя радянських людей у 1937–1938 рр., дуже важко передати словами нескінченне, повсякчасне почуття страху, від якого кидає в піт; жаху в очікуванні того, що прийдуть і заарештують ще до світанку. Порівняння з війною цілком прийнятне, навіть з погляду кількості жертв. За інших диктаторських режимів арешти мали вибірковий характер; заарештовували людей, яких підозрювали в антиурядовій діяльності, і для цього були хоча б якісь підстави. В еру Єжова черговою жертвою могла стати будь-яка людина. Вночі – страх, а вдень – лицемірство та гарячкові зусилля довести свою відданість системі брехні, – саме таким був “нормальний” стан громадянина Країни Рад»²¹⁴. До такої глибини стресу громадян суспільства, яке нібито будувало комунізм, доводили цілком свідомо й системно, заради досягнення чітко сформульованих цілей. Серед інших пояснень заслуговує на увагу міркування С. Кульчицького: «Великий терор слід пов’язувати з необхідністю оголосити про перемогу соціалізму в Радянському Союзі. Таке оголошення виникало з необхідності прийняття демократичної конституції, і, зрозуміло, відмови від недемократичної процедури виборів в органи влади. Аби радянська людина не почувала себе безпечно в кабінці для таємного голосування, аби вона голосувала прогнозовано, її треба було психологічно підготувати до співіснування з новою конституцією. Обійтися пропагандистськими заходами в цій ситуації було неможливо. Став потрібний страх, тваринний страх»²¹⁵. Іншими словами, у Кремлі вирішили, що ще недостатньо залякали людей, і потрібно вигадати щось настільки жахливе, щоб повністю паралізувати їхню волю.

²¹² Конквест Р. Великий терор... – С. 770.

²¹³ Конквест Р. Великий терор... – С. 71–72.

²¹⁴ Конквест Р. Великий терор... – С. 440–441.

²¹⁵ Відносини держави, суспільства і особи... – Т. 1. – С. 112.

Існують і мають право на життя й версії щодо прогнозованого, закономірного переростання революції у свою протилежність. М. Попович писав: «“Термідор” – переродження і державний переворот – полягав у тому, що змінився історичний смисл і ціль так званого “СРСР”. Із знаряддя комуністичної утопії, що мала реалізувати віковичну мрію бідних і знедолених у суспільстві соціальної справедливості, жорстока і войовнича держава “диктатури пролетаріату” перетворилася на самоціль – Велику Державу, по суті своїй – історичну Росію, “національний інтерес” якої відтепер повністю ототожнено з інтересами “світового пролетаріату”. Все політичне життя, вся культура і увесь побут підкорено Великій Державі і її Великому Вождю. Диктатура Ідеї і Партії переродилися на диктатуру параноїдальної особистості, що вимагала тотального контролю над життям кожного громадянина і, як його передумови, неймовірної примітивізації всієї культури, насамперед культури державного управління. Тотальна влада означала граничне спрощення мови, ідеології, системи вироблення і циркулювання інформації, неприйняття вищих поверхів культури, інтелігенції і інтелігентності, падіння суспільства в чорне провалля примітивності. Це було досягнуто коштом багатьох мільйонів людських життів – спочатку жертв “великого переламу”, що зламав можливий опір селянства, а потім – жертв Великого терору, що зламав можливий опір решток старої революційної партії»²¹⁶.

З аналізу наукової літератури та джерел випливає, що якими б міркуваннями не керувалися Й. Сталін та його найближче оточення, але до проведення масового терору вони готувалися заздалегідь, ретельно й старанно. 26 вересня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення з посади наркома внутрішніх справ (ОГПУ перейменоване у НКВД у 1934 р.) Г. Ягоди та призначення на цю посаду М. Єжова. Здається, що головною чеснотою цього останнього була сліпа заповзятливість у виконанні наказів «батька всіх народів». На думку істориків, «Єжов прийшов у НКВС із готовим планом репресивних дій насамперед проти тих

²¹⁶ Попович М. Червоне Століття / М. Попович. – К.: АртЕк, 2005. – С. 386.

діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну»²¹⁷. Жодних моральних застережень чи мук сумління для нього не існувало. Досить яскраво цього «сталінського залізного наркома» характеризує один епізод, який мав безпосереднє відношення до Чернігова: «На оперативній нараді начальників УНКВС УРСР, скликаній Єжовим у Києві, Єжов дав директиву “громити направо й наліво”. На запитання начальника УНКВС у Чернігівській області Корнева, як бути з каліками й людьми похилого віку, які з усіх областей звезені в Чернігівську в’язницю та лімітують оперативну роботу, оскільки нікуди садити нових заарештованих, Єжов буквально відповів наступне: “Ох ви, чекісти, вивезіть їх усіх до лісу та розстріляйте. Кому вони потрібні”. Корнев засумнівався в правильності цієї директиви і з кимось поділився думками після наради. Про це доповіли Єжову і він наказав негайно зняти Корнева з роботи»²¹⁸. М. Корнев був призначений начальником управління УНКВС Чернігівської області 20 липня 1937 р., а 26 лютого 1938 р. усунутий з посади²¹⁹. Один із заступників М. Корнева – Ю. Шатов, щоб «засвідчити свою нещадність до “ворогів народу” [...] із весни 1937 р. власноручно виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб»²²⁰, однак навіть такі, як він, не завжди приживалися у відомстві М. Єжова. «Кривавий карлик» підлеглих підібрав відповідних. Про Л. Заковського-Штубіса розповідали, що «той хвалився, що навіть якби йому довелося допитувати самого Карла Маркса, то скоро й він би зізнався, що працює агентом Бісмарка»²²¹. Прокатів-садистів ходили моторошні легенди, ледве не від самого заснування ВЧК: «Участь у виконанні вироків над ворогами в очах вождів сприймалася як вища ступінь політичної лояльності»²²².

²¹⁷ Золотарьов В. Чистки чекістських кадрів в Україні в період ежовщини / В. Золотарьов // Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / [авт.-упоряд. Ю. Шаповал та інші]. – К.: Либідь, 2009. – С. 12–13.

²¹⁸ Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / [упоряд. С. Кокін, М. Юнге]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 106.

²¹⁹ Україна в добу «Великого терору»... – С. 165.

²²⁰ Золотарьов В. Колишні співробітники НКВС УРСР на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936–1939 рр.) / В. Золотарьов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2013. – № 1–2. – С. 59.

²²¹ Конквест Р. Великий терор... – С. 153.

²²² Тепляков А. Чекистский долг и почетная партийная обязанность: исполнение смертных приговоров в 1918–1953 гг. / А. Тепляков // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2013. – № 1–2. – С. 92.

Саме на чекістів «ежовського призову» було покладене виконання специфічного завдання: арештовувати й розстрілювати за задалегідь визначеними лімітами. У практиці державних органів, що стоять на захисті безпеки та цілісності держави, це щось абсолютно нове, бо на другий план відходили вищеназвані завдання, а головною метою ставало – якомога більше схопити людей, щоб виконати, а ще краще перевиконати плани по арештах і стратах.

Вище вже йшлося про те, що шукати певної загальнозрозумілої логіки у реалізації політики «Великого терору» не доводиться. Запровадження лімітів є найпереконливішим доказом того, що тотальний терор був спрямований насамперед на залякування *всіх* громадян. Сталін подбав і про те, щоб забезпечити цьому новому курсу підтримку певної категорії людей, давши зелене світло різного роду стукачам. Свого часу багато писали про долю такої «героїні-викривальниці», ударниці серед ширих ентузіастів доносителства. Типова радянська висуванка П. Ніколаєнко (у 1935 р. потрапила на роботу до Музейного містечка у Києві) мала явні ознаки психічного розладу/захворювання, що виявлялося в тому, що їй у відповідності зі сталінським вченням про загострення класової боротьби, скрізь ввижалися вороги й шпигуни²²³. Однак ця обставина не завадила високому партійно-радянському керівництву поставити її за приклад усій країні. Сам Сталін у промові на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) (1937 р.) приділив їй діяльності чимало уваги. «Ніколаєнко – це рядовий член партії, – повчав вождь. – Цілий рік вона подавала сигнали про неблагополуччя в партійній організації в Києві, викривала сімейщину, міщансько-обивательський підхід до працівників..., засилля троцькістських шкідників. Від неї відмахувались, як від набридливої мухи. Нарешті, щоб відбитися від неї, взяли й виключили її з партії... Вияснилося, що Ніколаєнко була права, а Київська організація не права... Але ж хто така Ніколаєнко? Вона, звичайно, не член ЦК, вона не нарком, вона не секретар Київської обласної організації, вона навіть не секретар якого-небудь осередку, вона тільки простий

---

²²³ Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О. В. Хлевнюк. – М.: Изд-во «Республика», 1992. – С. 102.

рядовий член партії»²²⁴. У такий спосіб, піднімаючи на щит жінку, яка постійно нападала на П. Постишева та його дружину, Сталін готував ґрунт для удару по своєму колишньому фаворитові. Крім того, він не цурався і популістських заяв. Але, найголовніше, очевидно, в тому, що було подано сигнал усім ніколаєнкам Радянського Союзу – доносьте, викривайте, нападайте, допомагайте НКВД, ми вас підтримаємо й захистимо. Кар'єра Ніколаєнко, як і кар'єра Тимашук, була нетривалою, це були «каліфи на годину», але вони і їм подібні отруювали суспільну атмосферу, готували настання терору, сприяли його роздмухуванню, ставали його трубадурами, що зрештою, не виключало й того, що багато хто поплатився життям за свою запопадливість.

Як і будь-яка широкомасштабна акція в СРСР, терор ретельно і заздалегідь планувався. Ні про яку спонтанність, а вона мусила б якось проявитися, якби це був хід у відповідь на якісь злочинні наміри зовнішніх чи внутрішніх ворогів, не йдеться. Факти – вперта річ, і вони полягають у тому, що 30 липня 1937 р. М. Єжов видав оперативний наказ № 00447 про початок операції проти «ворогів народу» (в основному куркулів та криміналітету) із заздалегідь визначеною кількістю тих, хто підлягав репресіям. На думку сучасного дослідника, цей документ являв собою «один з стрижнів» Великого терору 1937–1938 рр.²²⁵. У списку «Контингенти, які підлягають репресіям» усього 9 позицій. Три перші з них повністю, 6 і 9 пункти частково стосувалися «колишніх куркулів», причому не мало значення, чи вони вже відбули покарання та навіть працювали в колгоспах або містах, чи переховувалися від розкуркулення або втекли з таборів, чи перебували свого часу в «повстанських, фашистських (?), терористичних та бандитських формуваннях», чи навіть утримувалися в тюрмах, таборах на поселенні – всі підлягали арешту²²⁶. Майбутні заарештовані, які доживали останні дні на волі, поділялися на дві категорії. До першої відносилися у

²²⁴ Цит. за: Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество... С. 104.

²²⁵ Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження / В. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 35. – С. 117.

²²⁶ Великий терор в Україні: «Куркульська операція»... – С. 74–76.

відповідності з тим людоїдським наказом ті, хто підлягав розстрілу. Всі інші – не такі страшні «вороги» – мали бути заарештовані й засуджені на тривалі терміни ув'язнення, але їх, принаймні, негайно не розстрілювали. Родини засуджених також могли піддаватися репресіям²²⁷. Утім, надзвичайно важливо зрозуміти, що справжніх куркулів на цей час уже не існувало. На думку В. Нікольського, у 1937–1938 рр. «було зроблено спробу саме соціальної чистки, із метою створення соціально однорідного суспільства. Відсутність масового опору представників “нерадянських соціальних груп” (“колишніх людей”, приватників, куркулів, селян-одноосібників, служителів релігійних культів, декласованих) “революційним перетворенням” радянської влади змушувала органи держбезпеки маніпулювати у звітах щодо соціальної належності репресованих»²²⁸. Іншими словами йшлося про те, що багато в чому міфічних куркулів у тих лімітних списках замінювали на звичайних селян, яких на Чернігівщині поки що вистачало, бо зрештою область була за усіма соціально-економічними показниками сільськогосподарською. У названому вище наказі йшлося й про інші категорії «ворожих» радянській владі людей. Скажімо, у 1938 р. у Чернігові розстріляли уродженця с. Костобобрів (тепер Семенівського району) М. Гаврюша (1897–1938). У списку «Біографічні дані про громадян, що зазнали політичних репресій» він зазначений як Гавриш²²⁹. Він вважається першим баптистським пастором на Семенівщині, був також і розкуркуленим, відбував термін ув'язнення на будівництві каналу Москва – Волга й повернувся в село у 1935 р.²³⁰ Отже, в рамках тієї «куркульської» операції він міг проходити і як колишній куркуль, і як колишній в'язень, і як церковний діяч, але насправді за соціальним статусом був селянином.

Цей перший – липневий ліміт – для Чернігівщини означав 300 чоловік розстріляних і 1300 заарештованих – усього 1600 осіб²³¹.

²²⁷ Васильєв В. Оперативний наказ № 00447... – С. 126.

²²⁸ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. М. Нікольський; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 38 с.

²²⁹ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 4. – С. 243.

²³⁰ Ясенчук О. Сіверщина в боротьбі за волю: Нариси... – С. 78–81.

²³¹ Великий терор в Україні: «Куркульська операція»... – С. 78.

Для успішної «роботи» по виконанню плану в УСРР було створено 45 міжрайонних оперативних груп. На території області їх діяло 7 – у Чернігові, Конотопі, Ніжині, Глухові, Прилуках, Ромнах, Городні. 5 серпня того ж таки року була створена трійка у складі першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітана, начальника УНКВД по Чернігівській області М. Корнева та головного обласного прокурора М. Склярського²³². Досить швидко вони (щоправда, й усі члени цієї «трійки» згодом потрапили до обойми «ворогів») відрепортували про виконання плану: в області було заарештовано і страчено 174 куркулі і 70 кримінальних злочинців – усього 244 особи (до плану не дотягли). По другій категорії «досягнення» виявилися значнішими: 965 куркулів і 414 кримінальників – усього 1379 осіб²³³.

За незбагненно-моторошною логікою катів упродовж 1937 р. ліміти на арешти і розстріли підвищувалися ще шість разів! 17 жовтня ухвалили у Чернігівській області розстріляти 200 і «посадити» 300 чоловік, 21 жовтня – відповідно 600 і 1500, 26 жовтня – 200 і 500. У першогорудневого підвищенні лімітів наша область не згадувалася або ж дані не вказані, 9 грудня було наказано стратити 50 і «посадити» 150 чоловік, а 17 грудня вирішено було достріляти ще 350 осіб. Отже, московські кати та їхні київські поплічники зажадали, щоб у Чернігівській області протягом неповного півроку було вбито 1700 осіб і відправлено в тюрми і табори 3250²³⁴. Майже п'ять тисяч чоловік фізично знищувалися одразу або прирікалися на повільне вимирання у якій-небудь точці безмежного ГУЛАГу. Варто зазначити, що у цих оперативно-слідчих матеріалах, оприлюднених В. Нікольським, не йдеться про вину цих нещасних. Службовців НКВД обходило тільки одне – щоб виконувався план. А оскільки вони жили в суспільстві, де перевищення, взяття підвищених, зустрічних зобов'язань, вважалося дуже почесною справою, то постійно порушували клопотання про збільшення ліміту. До речі, це була і дуже прибуткова справа – ареш-

²³² Нікольський В. М. Репресії за «лімітами» / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 214.

²³³ Нікольський В. М. Репресії за «лімітами»... – С. 216.

²³⁴ Нікольський В. М. Репресії за «лімітами»... – С. 218–220.

штовувати «ворогів народу». В. Нікольський пише про «справжнє змагання за вилучення куркульського та кримінального елементу», яке розгорілося в областях та районах²³⁵.

Керівники Чернігівського обласного управління НКВД також не утрималися від спокуси: у лютому 1938 р. просили збільшити ліміти на 300 душ, а на 1 квітня того ж таки року вже на 1200 по першій категорії та 2500 по другій – усього 3700 чоловік. Проте не варто поки що «переступати поріг» 1938 р. Достатньо проаналізувати соціальний склад жертв 1937-го, щоб зрозуміти, як далеко розходяться з реальністю міфи про те, що Сталін знищував тільки «ленінську гвардію». Ця обставина не була секретом і для Р. Конквеста. «Досі ми розповідали про те, як постраждала через репресії партія. Про це є набагато більше інформації, – писав дослідник, – особливо в радянських джерелах, аніж про долю “простої радянської людини”. Але на кожного постраждалого члена партії припадало 8–10 кинутих за ґрати простих громадян», – зазначив він²³⁶.

У 1937 р. у Чернігівській області було репресовано 8 501 людину²³⁷. Згідно з іншими даними, від 9 серпня 1937 р. по 26 вересня 1938 р. «трійка» УНКВС по Чернігівській області винесла вироки 8 108 заарештованим, причому лише 8 осіб було звільнено, але зате 4 367 приречено на смерть²³⁸.

Хоча радянські вожді й керівництво НКВД, приступаючи до реалізації масового терору, і заявляли, що арешти торкнуться виключно куркулів, кримінальних злочинців та різних «ворогів», але, здається, і самі не вірили у цю брехню. У надрах держбезпеки було вироблено інструкцію, згідно з якою соціальний склад заарештованих визначався за 13 категоріями. Найперше, це були – «куркулі». Їх в області репресували 3451 чоловік (40,6% від усіх жертв). Другою за масовістю стала категорія «колишніх людей». Автор відповідної публікації В. Нікольський пояснює цей бю-

²³⁵ Нікольський В. М. Репресії за «лімітами»... – С. 221.

²³⁶ Конквест Р. Великий терор... – С. 438.

²³⁷ Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 77.

²³⁸ Коваленко О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (кінець 1930–1980-ті рр.) / О. Коваленко, Р. Подкур // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 2. – С. 11–13.

рократичний мовний зворот наступним чином: до цієї категорії було віднесено колишніх поміщиків, дворян, офіцерів, жандармів і торгівців тощо; іншими словами, арешту підлягав кожний, хто не міг похвалитися чистотою соціального походження – з пролетарської сім'ї або родини селянина-незаможника. Під цим приводом в Чернігівській області репресували 3 369 осіб – 39,6% від загальної кількості. Третя категорія «злочинців» – так звані декласовані елементи: жебраки, безпритульні, злодії тощо. Їх нараховувалося 948 (11,2%). Як бачимо, абсолютну більшість заарештованих у 1937 р. склали саме прості люди: 91,4%. Привертає увагу і значна кількість заарештованих домогосподарок, утриманців і пенсіонерів – 119 осіб (1,4%). Жертви терору, записані до інших категорій «ворогів народу», розподіляються так: служителі культів – 67 (0,8%); кустарі – 34 (0,4%); службовці – 92 (1,1%); селяни-одноосібники – 201 (2,4%); колгоспники – 54 (0,6%); робітники – 3 (0,1%); червоноармійці – 63 (0,7%); командний склад РСЧА – 84 (1,0%); працівники НКВС – 16 (0,1%). Ці дані переконливо свідчать, кого влада вважала «ворогом народу». Виходить, що сам народ, бо майже половину заарештованих склали селяни – 43,6%²³⁹. Зрозуміло, що й серед червоноармійців та командирів Червоної Армії, інтелігенції (замаскованої під назвою «службовці») також було чимало вихідців з села.

Українців поміж заарештованих на Чернігівщині було 7 692 особи (91%), друге місце посідали росіяни – 177 чоловік (1,4%)²⁴⁰. Ці узагальнені дані стають ще більш очевидними, коли подивитися на репресованих як на конкретних людей – фігурантів усіх тих безкінечних справ. У серії «Реабілітовані історією» розпочали друкувати біографічні дані про осіб, засуджених на Чернігівщині²⁴¹.

²³⁹ Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні в 1937 р. / В. М. Нікольський // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 145–148.

²⁴⁰ Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні... – С. 80.

²⁴¹ Біографічні дані про громадян, що зазнали політичних репресій // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. / [упоряд. О. Б. Коваленко та ін.]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. – Кн. 2. – С. 595–668; Там само. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – Кн. 3. – С. 311–564; Там само. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – Кн. 4. – С. 235–552; Там само. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. – Кн. 5. – С. 17–658; Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2016. – Кн. 6. – С. 195–642.

Вибірка репресованих з 1919 р по 1943 р. включно на прізвище «Гавриленко» – усього 25 душ – дає підстави для певних висновків. Серед них була одна жінка – Зінаїда Георгіївна, народилася у 1910 р. в Одесі, росіянка, домогосподарка, заарештована у 1937 р. як член сім'ї «зрадника Батьківщини», ув'язнена до 8 років покарання у виправно-трудовах таборах²⁴². Можна припустити, що молода жінка постраждала за чоловіка. За місяць до її арешту взяли начальника штабу ППО (протиповітряної оборони) Чернігова Петра Овдійовича, 1898 р. н., уродженця Донецької області, освіта початкова, кандидата в члени ВКП(б). Його розстріляли 23 грудня 1937 р. у Києві²⁴³. Решта – чоловіки, що народилися у 1873 р. (найстарший) до 1918 р. (наймолодший), переважна більшість – у 90-х рр. ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Географія місця народження загалом локалізована у межах Чернігівщини. Один чоловік народився у с. Кирилівка на батьківщині Т. Шевченка (тепер Черкаська область), ще один – на Сумщині. Чернігівська область представлена досить широко: Бахмацький, Ічнянський, Коропський, Куликівський, Ніжинський, Носівський, Прилуцький, Семенівський, Сосницький, Чернігівський райони. За винятком чернігівського студента Федора Омеляновича, 1907 р. н., який назвався росіянином, – усі українці. Освітній ценз: малописьменних – 4; з початковою освітою – 14; середньою й середньою спеціальною – 5; двоє з вищою освітою. Соціальний статус: селяни (тут зафіксовано різні визначення – одноосібник, колгоспник, без певних занять) – 6 осіб, робітників – 2; 3 – вчителі (один з них записаний як «інспектор начального училища»), по одному рахівнику й бухгалтеру. Решта – військовослужбовці. Сім осіб засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. Одному зі смертників (1920 р.) пощастило втекти, коли вели на страту. Червоноармійця розстріляли у 1941 р. Решта – жертви 1937–1938 рр.²⁴⁴. Інформація про страчених виглядає приблизно так: «Гавриленко Андрій Лаврентійович, 1881 р. н., с. Крути Ніжинського району, українець, малописьменний. Проживав у с. Крути, колгоспник. Заарештований 16 березня 1938 р. За поста-

²⁴² Біографічні дані про громадян... – Кн. 4. – С. 238.

²⁴³ Біографічні дані про громадян... – Кн. 4. – С. 240.

²⁴⁴ Біографічні дані про громадян... – Кн. 4. – С. 237–240.

новою “трійки” при УНКВД по Чернігівській області від 7 квітня 1938 р. за участь у діяльності повстанської організації застосована ВМП. Розстріляний у м. Чернігів. Реабілітований 23 серпня 1989 р.». Справа зберігається у Державному архіві Чернігівської області²⁴⁵. За винятком вищезгаданого начальника штабу ППО, всі інші Гавриленки належали до суспільних низів – й, очевидно, їх можна вважати селянами, хоча один був записаний як робітник лісництва, один – рахівник, ще один – без певних занять.

Які злочини інкримінували цій масі мешканців Чернігівщини? Нагадаємо ще раз, що в цілому керівництво місцевих управлінь НКВД переймалося тільки одним: виконати і по можливості перевиконати спущений згори ліміт, а вже рядові працівники (слідчі) мусили дбати про вибивання зізнань і вигадування складу «злочинів». Оці колишні «куркулі», бо заможні селяни вже давно розпрощалися зі своїм майном і землею, «колишні люди», жебраки і «бомжі», селяни, службовці, пенсіонери й домогосподарки мусили зізнаватися в тому, що вони є лютими ворогами радянської влади – троцькістами (302 особи), есерами (26), фашистами (117), сектантами і церковниками (450). Як і слід було очікувати, найбільше виявилось членів «контрреволюційної націоналістичної організації» – 1221 чоловік. Список чернігівців, яких «трійка» судила за «контрреволюційну діяльність», виглядає так: по статтях «зрада Батьківщини» або «шпигунство» проходила 51 особа; «терор» інкримінувався 32 в’язням; диверсії – 31 людині; «шкідництво» ставилося у провину 159 заарештованим. І, нарешті, 5548 душ були звинувачені у причетності чи підготовці контрреволюційних повстань. Нарком НКВД УРСР І. Леплевський приділяв належну увагу «розгрому українського антирадянського націоналістичного підпілля». Очільник чернігівських чекістів М. Корнев звітував, що на території 18 районів виявлено «контрреволюційні повстанські осередки», що охоплювали 64 населені пункти. «Серед заарештованих більшість склали колишні “петлюрівці” – 87 осіб, “куркулі” – 81 та “політичні бандити” – 43»²⁴⁶,

²⁴⁵ Біографічні дані про громадян... – Кн. 4. – С. 237.

²⁴⁶ Лисенко О. Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918–1938 рр.) / О. Лисенко, Р. Подкур, О. Железна // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл... – Кн. 1. – С. 42.

іншими словами, знову ж таки – селяни, службовці, вчителі, бо «план» можна було виконати тільки за рахунок цих верств населення. Наступник І. Леплевського, нарком О. Успенський, «за прямою вказівкою М. Єжова» обрав «боротьбу з сіонізмом»²⁴⁷. Дані щодо репресій проти єврейського населення Чернігівщини поки що не узагальнені, але списки засуджених, про які вже йшлося вище, містять чимало даних і про заарештованих з політичних мотивів євреїв. Як водиться, чисткою в чекістських лавах не обійшлося. Так, у м. Щорс заарештували головного бухгалтера райспоживспілки, ще низку працівників цієї установи. Декого відпустили через 9 місяців, декого – через багато років, дехто не повернувся до родини взагалі. У місті закрили єврейську школу й синагогу²⁴⁸. У ті страшні роки розроблялися й інші «національні операції»: зокрема, «польська лінія», коли під арешти й табори потрапляли громадяни польської національності. На Чернігівщині на 4 січня 1938 р. таких заарештували 873 особи²⁴⁹. А були ж накази з Москви щодо проведення спецоперацій проти іноземців взагалі та конкретно проти китайців, афганців, колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці й реемігрантів з Манжоу-Го (харбінців), греків, іранців, латвійців²⁵⁰. Можна собі уявити, як заподадливо виявляли людей, котрі належали до тієї чи іншої «ворожої» нації і тут же їх арештовували.

До речі, на Чернігівщині чомусь особливо активно «шпигуни» «діяли» на користь Румунії та Латвії²⁵¹, або ж їх, у відповідності з останніми вказівками, ревно вишукували. Оскільки об'єктивних доказів цієї та їй подібної «ворожої діяльності» не існувало в природі, то слідчим залишалося тільки щосили катувати свої жертви, щоб добитися від них підпису під заздалегідь підготовленими зізнаннями й, головне, списками інших «ворогів», котрих ще не

²⁴⁷ *Золотарьов В.* Чистки чекістських кадрів в Україні в період єжовщини / В. Золотарьов // Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – С. 53.

²⁴⁸ *Еткіна І.* Повсякденне життя м. Щорса та евакуація єврейського населення під час наступу німецьких військ у спогадах Зіновія Волкіна // І. Еткіна // Євреї Левобережної України. Історія і культура: Матеріали VI-го науч. семінара (31 марта 2011 г., г. Чернигов). – Чернигов: Видавец Лозовий В. М., 2011. – С. 86–87.

²⁴⁹ *Лисенко О.* Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині (1918–1938 рр.)... – С. 42–43.

²⁵⁰ *Лисенко О.* Політичні репресії радянської доби... – С. 43.

²⁵¹ *Коваленко О.* Політичні репресії радянської доби на Чернігівщині... – С. 13–15.

встигли заарештувати. Жажливі приклади практичного застосування цієї схеми можна знайти у багатьох документальних працях.

У книжці «На казарменому становищі» В. Шкварчук наводить декілька переконливих доказів «гуманного» ставлення до заарештованих у Чернігівській області, й, зауважимо, далеко не пересічних громадян. «Першого секретаря Грем'яцького райкому партії Зелікмана Я. М. заарештували 12 вересня. Відвезли до Чернігова [...] 8 жовтня слідчі Безруков і Купчин посадили його на стілець. Виходячи, залишали за себе в кабінеті міліціонера або курсанта – арештант мав сидіти рівно, з піднятими ногами, не рухаючись і не стулюючи повік. Очі сліпила яскрава електролампа. Спершу затерпли, почали опухати, перетворюватися на неслухняні колоди ноги. [...] Череп від світла, безсоння й голоду наче сплюснуло й стиснуло залізним обручем, на 4-5 день затьмарилося свідомість, з'явилися жахливі галюцинації. [...] «...провідні спеціалісти» 4-го (секретно-політичного відділу) Трушкін і Тейтель обіцяють: шкуру здеремо, голову одірвемо, помстимося дружині і дітям»²⁵². Цікаво, що в довіднику «Біографічні дані...» не зазначено, що Я. Зелікман, 1904 р. н., народився у Польщі, єврей, освіта середня, на момент арешту працював першим секретарем Грем'яцького райкому КП(б)У. Не підписавши протоколи допиту, він врятував своє життя. 2 березня 1939 р. справу було припинено²⁵³. За схожим сценарієм склалася і доля М. Куськала – завідувача партійного кабінету Ніжинського райкому. Його допитував начальник Ніжинського РВ НКВД Баутін: «Бив наганом по ребрах, в живіт, опісля покликав помічників, прив'язали до стола і почали обробляти товстим кінцем кия, лінійкою з мідним пругом по шиї, по хребту, по кісточках плеч... Арештант здерев'янів, шкіра зчорніла, не дихнеш, а вони гамселять по ранах. Кий зламався, Куськало – ні»²⁵⁴. М. Куськало, 1894 р. н., уродженець с. Велика Кошелівка, був заарештований наприкінці червня 1938 р. Завдяки своїй витримці, теж врятувався:

²⁵² Шкварчук В. На казарменому становищі: (нариси з історії Чернігівщини довоєнних років) / В. Шкварчук. – Чернігів: «Видавництво “Чернігівські обереги”», 2002. – С. 100.

²⁵³ Біографічні дані про громадян... – Кн. 5. – С. 133.

²⁵⁴ Шкварчук В. На казарменому становищі... – С. 101.

у квітні 1939 р. справу припинили²⁵⁵, бо Й. Сталін вирішив, що вже достатньо залякав суспільство. М. Єжова прибрали, а його наступник Л. Берія заходився відновлювати «соціалістичну законність». М. Куськало у заяві на ім'я секретаря комісії партійного контролю докладно описав всі знущання, яких довелося зазнати в чернігівській тюрмі²⁵⁶. Дякуючи М. Куськалу та Я. Зелікману, стало відомо про методи вибивання «зізнань» по-чернігівськи. Утім, вони не вирізнялися оригінальністю. Катування застосовували повсюдно.

Можливо, й не варто переконувати тих, хто будь-якою ціною прагне обілити Сталіна, його соратників, «доблесних чекістів». У суспільстві завжди знайдуться затяті прибічники державного терору, фанати «твердої влади», здатні перестріляти усіх, хто не погоджується з ними. Як правило, такі люди не відрізняються особливою уявою, аби зрозуміти, що їх точно так же зітруть «в лагерную пыль», коли в їхніх кривавих послугах уже не буде потреби. Історія Г. Ягоди й М. Єжова та їхніх «орлів» дуже добре ілюструє цю тезу.

Візьмемо офіційні дані з історії НКВД у нашому краї. Управління НКВД по Чернігівській області було утворено 13 липня 1934 р. До весни 1941 р. його очолювали М. Тимофєєв (15 липня 1934 – 16 грудня 1936 рр.); Ю. Кривець (16 грудня 1936 – 23 січня 1937 рр.); П. Соколов-Шостак (23 січня 1937 – 20 липня 1937 р.); М. Корнев (20 січня 1937 – 26 лютого 1938 рр.); А. Єгоров (26 лютого – 2 грудня 1938 р.); П. Дмитрієв (8 січня 1938 – 28 березня 1941 рр.)²⁵⁷. Як повідомляють автори довідника «Кто руководил НКВД, 1934–1941 рр.», тільки двом з них пощастило померти у власному ліжку: М. Тимофєєв та П. Дмитрієв дослужилися до високих чинів і померли у 70-х рр. у Москві²⁵⁸. Решта були розстріляні як «вороги народу». Не варто також вважати, що всі чекісти були винятково євреями. Список керівників чернігівського відділення показує, що з 6 осіб тільки двоє належали до вищеназваної нації, двоє були росіянами, по одному українцю та білорусу. Має рацію М. Попович (і до його

²⁵⁵ Біографічні дані про громадян... – Кн. 5. – С. 643.

²⁵⁶ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 2. – С. 80–82.

²⁵⁷ Петров Н. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Н. В. Петров, К. В. Скоркин; под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – С. 79.

²⁵⁸ Петров Н. В. Кто руководил НКВД... – С. 404, 177.

думки варто прислухатися), що «в Чека ніхто не вибирав «представників нації» і взагалі ніхто не йшов за своєю охотою. В ЧК відбирала і посилала партія. Всі ці капітани і комісари держбезпеки були не «представники» «єврейства» чи «москальства», а кадри. І той факт, що в українському НКВД довоєнного часу було так багато євреїв і так мало українців, не обтяжує євреїв як націю і не виправдовує як націю українців: він тільки свідчить про те, що керівництво ЦК ВКП(б) довіряло українцям ще менше, ніж євреям»²⁵⁹.

Досить швидко ескалація терору зачепила й керівні партійно-радянські органи в Україні. Багато дослідників донедавна були солідарні в тому, що в їх ліквідації та заміні на більш слухняні кадри якраз найповніше й виявилася антиукраїнська спрямованість політики сталінізму. Відомий радянолог А. Авторханов вказував, що головною причиною масових репресій, включно з Голодомором, була коренізація, яку в Україні сприйняли не як тактичний засіб, а як програму дій – «всерйоз і надовго»²⁶⁰. Р. Конквест зауважив, що «партійні керівники республіки проявляли солідарність і чинили опір поширенню репресій. Вони діяли в місцевих масштабах, намагаючись уберегти Україну від загального психозу, залишити її осередком відносної розсудливості. Ніхто не плекав надій на перемогу над божевільям у масштабі СРСР. Боротьба, яка відбувалася у Києві, нагадувала відчайдушний опір гарнізону оточеної фортеці, що продовжував оборонятися з хороброю безнадійністю навіть після розгрому головних сил»²⁶¹. Але чи вистачило б у них мужності на відкритий протест? Навряд. Відомий український історик С. Кульчицький підкреслив: «З кінця 20-х років Й. Сталін не зустрічав спротиву ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади, у тому числі харківському. Ніщо не перешкоджало йому застосовувати державний терор як метод управління. Саме цей метод він вважав ключовим, особливо в ситуації політичних криз»²⁶². Як би там не було, а будь-яких доку-

²⁵⁹ Попович М. Червоне Століття... – С. 392.

²⁶⁰ Авторханов А. Империя Кремля / А. Авторханов; послеслов. С. Хациева. – Минск: Полифакт; Москва: Дружба народов, 1991. – С. 40.

²⁶¹ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років... – С. 398–399.

²⁶² Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні... – Кн. 2. – С. 576.

ментальних свідчень про наявність бодай найменшого спротиву у вищих та середніх ешелонах влади радянської України не виявлено. Проте достеменно відомо, яка доля їх спіткала.

У книзі «На казарменому становищі» В. Шкварчук на прикладі Чернігівської області переконливо відобразив процес наростання терору, перетворення його на головну складову партійного життя. Як і повсюдно в СРСР, масове полювання на «ворогів народу» в області розпочалося відразу після вбивства С. Кірова, тобто з кінця 1934 р. Московському центру здалося, що розгорталося воно мляво. Дві публікації в партійній пресі (газеті «Правда» та органі республіканської парторганізації «Комуніст»), що з'явилися у липні 1937 р., суттєво прискорили темпи боротьби з «ворогами народу». 29 серпня цього ж року було заарештовано, хоча ордер на арешт виписано 4 вересня, першого секретаря обкому КП(б)У П. Маркітана. За ґрати кинули його дружину і двох синів. Репресій зазнали брат і зять²⁶³. Самого ж колишнього секретаря перевезли до Лук'янівської в'язниці у Києві і катували. 25 жовтня 1937 р. суд Військової колегії засудив П. Маркітана до вищої міри покарання, а вже наступного дня його стратили.

Арешти охопили майже все обласне керівництво, в орбіту репресій потрапили працівники середньої та нижньої ланок управління. Моторошне враження справляють колись надсекретні матеріали III пленуму Чернігівського обкому партії, який відбувся 6 вересня 1937 р., тобто через тиждень після арешту П. Маркітана. «Тонко замаскованими ворогами» були оголошені Тодрес, Бібіков, Загер, Косячний, Карачунський, Козик, Дацій, Буценко, Левін, Голубко, Димченко та інші. Як же діяли ці члени «викритої контрреволюційної української організації на чолі з Любченком, Хвилею та інш.»? Виявляється, що «всіляко зривали заходи партії і радянської влади, спрямовані на поліпшення життя робітників, колгоспників і всіх громадян радянської країни. Вороги проводили в сільському господарстві, промисловості і в культурному будівництві шкідництво, травили худобу, знищували хліб, розвалювали колгоспи й радгоспи, організову-

²⁶³ Студьонова Л. Перші секретарі Чернігівського обкому компартії України / Л. Студьонова // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн. 2. – С. 670.

вали ряд знущань над населенням, щоб цим провокаційним шляхом викликати незадоволення широких народних мас проти радянської влади і комуністичної партії»²⁶⁴. Вже пролиті крові своїх же колег виявилось замало, і на пленумі вирішили якомога швидше «розглянути матеріали» ще на 21 чиновника з тих, що «були особливо близькими до Маркітана і користувалися його особливим захистом і опікою»²⁶⁵. А вже 19 вересня того ж таки року наступник П. Маркітана О. Михайлов підписує доповідну записку на ім'я С. Косіора та завідувача відділу керівних партійних органів ЦК ВКП(б) Г. Маленкова «про забрудненість апарату обкому Кп(б)У», в якій так характеризує діяльність свого попередника та обкомівських працівників загалом: «Апарат обкому Кп(б)У ворогом народу Маркітаном і його поплічниками підбирався із завербованих в контрреволюційну організацію людей, із їхніх поплічників, із людей, що розклалися, гнилих і нездатних, із людей, які в різний час провалилися на партійній роботі і не виправдали довір'я»²⁶⁶. Що ж, жодного натяку на певну солідарність, про яку писав свого часу Р. Конквест, побачити тут не можна. Скоріше навпаки, повний моральний розклад і роз'єднаність. Про розрив міжособистісних відносин писав у своєму щоденнику С. Єфремов ще за 12 років до описуваних подій: «Скільки людей шукають тепер, на кого б вилити те, що накипіло на душі, і як, справді, за наші часи громадського розпорошення й спідлення знайти цю, здавалося б, немудру втіху. Номо homini lupus... Вовка, зрадника, предателя – знайдеш, а людини – дасть Біг...»²⁶⁷. Подібна до Маркітанової доля очікувала й на О. Михайлова. У 1938 р. арешти охопили майже все обласне керівництво, працівників середньої та нижньої ланок управління.

Такі «кадри», любовно виховані партією, ніколи не засвоюють уроків минулого, вони його або не знають чи воліють не знати, або сприймають у викривленому вигляді. Тож нехай катів оплакують їхні нащадки. Поговоримо про справжніх жертв Великого терору. У чому б не були винні мученики, але на такий жахливий кінець не заслуговував ніхто з них.

²⁶⁴ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл. ... – Кн.1. – С. 509.

²⁶⁵ Реабілітовані історією... – Кн. 1. – С. 510–511.

²⁶⁶ Реабілітовані історією... – Кн. 1. – С. 513–514.

²⁶⁷ Єфремов С. Щоденники... – С. 344.

ЖЕРТВИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

У збірнику документів «Остання адреса», як відомо, вміщено список прізвищ 1111 розстріляних у Сандармоху в'язнів Соловецького табору. Його відкриває уродженець Чернігівщини: І. Бойко. Він народився 1892 р. у с. Олексинці Варвинського (тепер Срібнянського) району, дослужився до звання штабс-капітана (очевидно, царської армії), а за радянської влади працював старшим агрономом «Укрплодоовощ Трактороцентру». Його засудили у березні 1933 р. на 8 років, а напередодні 20-ї річниці Жовтневої революції, розстріляли в урочищі Сандармох²⁶⁸. Тоді й там же був розстріляний і поет М. Вороний. Він народився у 1904 р. в Чернігові. Про нього в розстрільному списку вказано, що він – дворянин, літератор-журналіст і член Спілки письменників у Києві. Судив його, як і багатьох інших українських письменників чомусь Військовий трибунал Київського округу у лютому 1936 р. Вирок теж – 8 років «ИТЛ – исправительно-трудовых лагерей»²⁶⁹. Тут же знаходимо і жінок. В. Гутман, народилася 1901 р. в Чернігові, за національністю єврейка, за походженням міщанка. Вона – літературний працівник з вищою освітою. Жила й працювала за межами України, де конкретно – не зазначено. Її теж судила Військова колегія Верховного Суду СРСР у листопаді 1936 р. Вирок – 10 років тюрми, з поразкою у правах на 5 років, а життя її скінчилося у ровах все того ж моторошного Сандармоху²⁷⁰. Тільки упродовж 27 жовтня – 3 листопада 1937 р. у цьому зловісному місці знайшли свій останній притулок 13 осіб, народжених на історичній Чернігівщині або в тих районах, що були включені до складу області пізніше. Усього ж у 1937–1938 рр. у Сандармоху загинули від кулі в потилицю 29 чернігівців²⁷¹. У розстрільних списках їм пригадували «неправильне» соціальне походження, перебування у царській чи якійсь іншій «ворожій» армії, приналежність до есерів, боротьбистів, а

²⁶⁸ Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії: В двох т. – К.: Вид-во «Сфера», 1997. – Т. 1. – С. 35.

²⁶⁹ Остання адреса... – Т. 1. – С. 36.

²⁷⁰ Остання адреса... – Т. 1. – С. 205.

²⁷¹ Сандармох: Жителі Чернігівщини, репресовані і розстріляні в таборі Сандармох у 30-ті роки // Сівєрищина. – 2004. – 15 жовтня. – С. 8–9.

коли нічого не виявляли, то розстрілювали просто так, заради кількості чи з метою «розвантаження таборів».

На сумні роздуми щодо причин арешту, ув'язнення, зрештою, страти наводить перелік «забороненої літератури», вилученої під час обшуку М. Вороного, А. Лебеда (його теж розстріляли на Соловках, у грудні 1937 р.), Б. Пилипенка: «У поета Марка Вороного зберігалися: “стаття фашистського діяча за кордоном Донцова, націоналістична література “Історія України” Грушевського, “Історія української літератури” Львівського видання та ін”. У викладача української мови й літератури: “біографічні записи розстріляних терористів Косинко (так) і Фальківського, фотознімки колишнього Голови Центральної Ради і Директорії УНР Винниченка, одного з керівників к-р (контрреволюційної) організації “СВУ” Дурдуківського та відомого українського націоналіста Хвильового, фотомонтаж есерівських видань і націоналістична література “Історія України” Грушевського, “Історія української літератури” Єфремова, “Історія України” і “Кобзар” петлюрівського видання з “тризубом” на обкладинці»». У Б. Пилипенка вилучили «шовкову стрічку з вишитим УНРівським гербом “тризуб” і брошуру з УНРівським гімном “Ще не вмерла Україна”»²⁷². Отже, трьох наших земляків судили за зберігання книжок і стрічок, ймовірно, що це було єдине обвинувачення, яке їм дійсно могли пред'явити. Доречно прослідкувати й долі тих авторів, зберігання творів чи світлин яких трактувалося як політичний злочин. На час їхнього арешту Г. Косинку і Д. Фальківського уже розстріляли, С. Єфремов і В. Дурдуківський були ув'язнені, М. Грушевський помер смертю, до якої, як вважають, мали стосунок радянські спецслужби, Микола Хвильовий покінчив життя самогубством, поза зоною досяжності для всесильного НКВД залишалися Т. Шевченко, В. Винниченко й Д. Донцов. Чи потрібні ще якісь докази для усвідомлення справжніх причин безкінечної низки арештів, жорстоких вироків і смертей? Мету цієї безжально педантичної, послідовної й всеохоплюючої політики уже давно визначив Кобзар: «Погибнеш, згинеш, Україно / Не стане

²⁷² Шевченко С. В. Назв. праця. – С. 169.

знаку на землі»²⁷³. Дійсно, поступово й неухильно знищувалися усі, найменші «знаки» українства в межах УРСР...

На жаль, ми не маємо достовірних даних про чернігівців, які відбували свій термін на Соловках. А їх мало бути чимало, бо, як писав один з відомих українських літописців цього табору С. Підгайний, у 1933–1937 рр. «переважну частину соловчан становлять селяни-українці, учасники селянських заколотів 1929–1932 років, агрономи, вчителі, лікарі, письменники, поети, вчені, студенти з советської України»²⁷⁴. Цей же автор у своїх «соловецьких портретах» відтворив образи декількох чернігівців. «І. Бойко, – пригадував він, – агроном з Полтавщини, [до революції Срібнянщина входила до складу Полтавської губернії. – Т. Д.], якось сказав мені, що був у Петлюри сотником, але просив нікому про це не говорити, бо, мовляв, пришиють ще один пункт. А тих пунктів п'ятдесят четвертої статті він має і так достатньо». Високу оцінку отримали й особисті якості цієї людини: І. Бойко «був добрим агрономом, великим організатором і невсипущим господарем»²⁷⁵. С. Підгайний описав також побутування на Соловках уродженця Ніжина, відомого шевченкознавця М. Новицького. Мемуарист згадував, що «знайшов його в такій норі, що навіть мене, що сім років перед тим поневірявся вже по таких нетрях, пройняв жаж». А був це «великий знавець і коментатор творів Шевченка. [...] Усе життя нашого генія знав він до найменших деталей». Але саме тому, що він був «кабінетним ученим», йому й було так нестерпно тяжко²⁷⁶. Важко переносили ув'язнення й А. Лебідь (1898–1937) та М. Вороний, про яких теж залишив свої враження С. Підгайний. Про першого із них він писав: «Його єдиним Богом, у якого вірив, була Україна – наша, хоч не своя, земля», а другого охарактеризував: «чулим і добрим товаришем», який «завсігди перебував у колі українців. Тихо, без ексцесів, прожив на острові аж до моменту від'їзду»²⁷⁷.

²⁷³ Шевченко Т. Твори в п'яти томах / Т. Шевченко. – К.: Дніпро, 1978. – Т. 2. – С. 289.

²⁷⁴ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріяні / С. Підгайний. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 29.

²⁷⁵ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках... – С. 45.

²⁷⁶ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках... – С. 63–65.

²⁷⁷ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках... – С. 69, 83.

Цей етапний «від'їзд», мабуть, і спрямував І. Бойка, М. Вороного до урочища Сандармох. Але С. Підгайному не судилося дізнатися про долю своїх товаришів по нещастю.

Чернігівців розстрілювали також у в'язницях Києва. Серед них були, звичайно, й ті, що мали відповідальні посади в Чернігові, їх намагалися прив'язати до якихось гучних справ.

Однак у масі своїй це були прості люди, безпартійні, без освіти і без високих посад, які жили й працювали в столиці. Так, наприклад, уродженець с. Щаснівки (тепер село Бобровицького району), житель м. Києва С. Тарасенко, народився у 1878 р., розстріляний 4 грудня 1937 р. Його доньку, Феодосію, 1909 р. н., розстріляли у 1938 р. Важливо підкреслити, що у обох випадках навіть не вказано статті, згідно з якою їм виставляли «обвинувачення»²⁷⁸.

П. Дубінський, 1878 р. н., уродженець с. Сорокотичі (очевидно, с. Сорокошичі, тепер Козелецького району), соціальне походження з селян, безпартійний, малограмотний, працював охоронцем Київського заводу по виготовленню фотоапаратів, заарештований 11 вересня 1937 р., «дочекався» смертного вироку 9 березня 1938 р., страчений 21 березня того ж таки року. Реабілітація для нього наступила аж у травні 1989 р.²⁷⁹. Приклад з наступного покоління: І. Чернявський, 1900 р. н., уродженець с. Нові Млини Батуринського (тепер Борзнянського) району Чернігівської області, соціальне походження з селян, безпартійний, освіта н/середня, працював телеграфістом Києво-Святошинського райвідділу зв'язку, заарештований 28 грудня 1937 р, засуджений 7 лютого 1938 р. і страчений 21 лютого, реабілітований у червні 1989 р.²⁸⁰. А об'єднує цих наших земляків трагічний фінал їхнього життя: усіх розстріляли в київських тюрмах: двох в 60, одного в 38 років, молода жінка недожила й до свого тридцятиліття, а поховали, точніше, закопали в Биківні. Така ж доля спіткала ще майже 40 уродженців Чернігівщини.

Про одне з місць страт у приміщенні НКВД, «у дворі Жовтневого» палацу, розповідав письменник А. Костенко: «На причілку

²⁷⁸ Список жителів Києва, розстріляних в київських тюрмах в 1937–1941 рр. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / Упоряд. О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000. – С. 300.

²⁷⁹ Список жителів Києва, розстріляних в київських тюрмах... – С. 122.

²⁸⁰ Список жителів Києва, розстріляних в київських тюрмах... – С. 211.

стояв невеличкий цегляний сарайчик, туди заводили засуджених просто від “трійки”, навколо ставало душ двадцять, усе накрите брезентом, і підслано брезент – щоб кров не розливалася, – зачинялися двері, заводився мотор і... А трупи – на Биківню»²⁸¹. Розстрілювали також у підвалах цього приміщення²⁸². Згідно зі свідченнями очевидців, перші таємні поховання у Биківнянському лісі з’явилися ще у 1929 р. А от справжня «зона для поховань» на території 4–5 га почала облаштовуватися з літа 1936 р., а офіційно була відведена для потреб НКВС у березні 1937 р.²⁸³

У книзі «Пам’ять Биківні», крім списків розстріляних, вміщені й документи, які засвідчують тривалий і непростий процес виявлення правди про цей злочин. У грудні 1987 р. слідчий Дніпровської райпрокуратури м. Києва зафіксував результати огляду поховань, знайдених на території Дарницького лісопаркового господарства (загальна площа 4 га): «Загалом на вказаній території було виявлено 2158 скелетів... Основна маса черепів представлена різніми кістками, на яких, як і в цілих черепах, виявлялися кульові пошкодження в основній масі діаметром 9 мм. Вхідні отвори переважно знаходяться в потиличній і тім’яній кістках черепа. [...] Однак серед маси черепів є черепи з двома, трьома і навіть чотирма вхідними отворами. Крім того, виявлені черепи, на яких кульових пошкоджень взагалі немає»²⁸⁴. Очевидно, що таку картину можна побачити у будь-якій розкритій могилі, де хоронили страчених.

Навряд, щоб чернігівські чекісти виявили надмірну оригінальність в організації завершального етапу своєї кривавої роботи – розстрілах та похованню тіл страчених. Як зазначено в сучасних дослідженнях, «вироки приводилися у виконання працівниками НКВД у приміщенні обласного управління», припускають, що й в інших місцях: в’язниці, тирі НКВД...²⁸⁵. У містах області місце для

²⁸¹ Костенко А. «Тисяча дев’ясот тридцять проклятий рік»: З неопублікованої книги життя / А. Костенко; розмову вела В. Пащенко // Літературна Україна. – 1991. – 29 серпня. – С. 6.

²⁸² Лисенко М. Биківня – злочин без каюття: Літературно-публіцистичний нарис / М. Лисенко. – Бровари: Криниця, 1996. – С. 39.

²⁸³ Пам’ять Биківні: документи та матеріали... – С. 13; Лисенко М. Биківня – злочин без каюття... – С. 24

²⁸⁴ Пам’ять Биківні: документи та матеріали... – С. 40–41.

²⁸⁵ Сергєєва С. Халявинське урочище – місце масового поховання жертв репресій / С. Сергєєва // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл... – Кн. 3. – С. 291.

страт обирали по-різному. Драматичну історію, котра, щоправда, сталася у 1929 р., оприлюднив у своїх спогадах колишній учитель із с. Вільшана (тепер Ічнянського району) В. Ролик (1902 – після 1995). Він перебував у Прилуцькій в’язниці, де «всі камери були переповнені так званими “глитайсько-терористичними бандами” від кожного села. Побачив я тут і вільшанських “бандитів” і серед них свого рідного молодшого брата Миколу. Кожної ночі цих мучеників розстрілювали в бані. Як правило, вже з ранку вся тюрма відала, за яким селом черга на смерть... Вільшанцям випала на 17 серпня 1929 року. Я приготувався чатувати біля вікна своєї камери, на другому поверсі. Опівночі вивели їх із скрученими за спиною алюмінієвим дротом руками. Уздрівши брата, що дивився в мій бік, я несамовито, на все горло крикнув: “Прощай, Колю!” Він відгукнувся: “Прощай, брате!”». Вікно сколихнув постріл. Від непритомності я упав на підлогу»²⁸⁶.

Як відомо, тіла страчених чернігівців і жителів області закопували у могилах поблизу с. Халявин Чернігівського району. Розкопки на місці передбачуваних поховань проводилися двічі: у 1989 та 2004 роках. Останні розкопки підтвердили, що Халявинське урочище дійсно «є місцем поховання жертв сталінських репресій 1937–1938 рр.»²⁸⁷. Загальна кількість закопаних там трупів страчених у Чернігові поки що не відома. Тепер поблизу села встановлено пам’ятний знак жертвам комуністичного режиму – померлим від голоду та закатованим НКВД. Списки розстріляних за всі часи кривавого терору досі не оприлюднені.

Як бачимо, переслідування «ворогів народу» ставали з кожним роком ще заповзятливішими, а терор накривав кривавою пеленою все нові і й нові групи людей. Починаючи від кінця 1929-х рр., в Україні спостерігається справжня ескалація терору, яка, знову ж таки за вказівкою Сталіна, трохи ніби стихла у другій половині 1938 р., але по-справжньому не припинялася аж до 1956 р.

---

²⁸⁶ Ролик В. Д. З прожитих літ / В. Д. Ролик // Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська обл... – Кн. 1. – С. 625.

²⁸⁷ Сергєєва С. Вказ. праця. – С. 294.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки, треба відзначити, що 20–30-ті роки ХХ ст. не можна оцінювати однозначно негативно. Були досягнуті певні позитивні зрушення в галузі економіки (насамперед, важкої індустрії), освіти, але вони здобувалися ціною загибелі сотень тисяч людей, руйнування національного укладу життя, нищенням духовних багатств, люмпенізації суспільства. Кривава плата набагато перевершувала здобутки. Експеримент з побудови соціалізму в одній окремо взятій країні вилився у справжню трагедію для її народів.

Терор 1930-х рр. торкнувся кожної суспільної групи і практично кожної родини. Як бачимо, у другій половині 30-х рр. стали повною мірою використовуватися дані, що накопичувалися у службі безпеки упродовж 10 попередніх років. Досить часто ці обвинувачення були безглуздими, абсолютно не відповідали реальним фактам, але слідчі визнавали підписані в'язнями зізнання, як «царицю доказів» і з чистим сумлінням відправляли свої жертви на страту, непосильну працю й повільне згасання в таборах, поневіряння по місцях заслання. Мабуть, зі здоровим глуздом та почуттями нормальних людей до цих розсекречених нині справ не варто навіть наближатися.

Взагалі ж у нашвидкоруч зіплеваних обвинувальних вироків вражає повна відсутність логіки, правовий не то що нігілізм, а ліпше сказати, цинізм: в'язня, котрий відсидів значну частину свого терміну, розстрілюють, людину прирікають на смерть за сам факт народження, за минуле, що ніяким чином не може трактуватися як злочин проти радянської влади, бо її тоді ще не існувало. А найбільш огидним виглядає застосування лімітів на арешти та розстріли. Тут уже не йдеться про будь-яку, навіть вигадану «вину», індивіда. Для чекістів головне, щоб він вчасно потрапив за ґрати або у братську могилу, бо саме це засвідчить, що місцеве відділення УНКВД, не шкодуючи сил, бореться із «ворогами народу», пильно захищає інтереси радянської влади. Насправді ж тоді в СРСР ніхто не був захищений від необґрунтованого арешту і розстрілу за вирокком трійки.

Статистика жертв включає не тільки представників тогочасної верхівки, а насамперед звичайних людей, по-хижацьки вирваних із життя. Було б наївно і несправедливо заперечувати цей факт. Важко не погодитися із гірким спостереженням сучасного російського дослідника М. Солоніна: «Вірогідно, ми не дуже помилимося, якщо допустимо, що на одного «вірного лєнінця» припало сто безвинно погублених селян, робітників, інженерів, лікарів... Але

світ влаштований так, що навіть сто тисяч колгоспників не зможуть повернути до трагедії своєї родини стільки громадської уваги, скільки поверне один нащадок члена Політбюро»²⁸⁸.

Ми намагалися повернути увагу саме до рядових, звичайних жертв злочинного режиму. Тільки в одній області їх виявилось так багато, що упорядники списку «Біографічні дані про громадян, що зазнали політичних репресій», працюючи з 2010 р. (можливо, робота розпочалася раніше, але ми орієнтуємося на рік виходу в світ першої подачі матеріалів), дійшли тільки до літери «П». Як засвідчують ці поки що не завершені й вочевидь неповні списки, для Чернігівщини наймасовішими жертвами безперервного терору стали селяни. Вже оприлюднені дані буквально волають про соціальний стан засуджених – хлібороб, селянин, одноосібник, колгоспник...

Не варто ігнорувати ще один аспект цієї теми – доля родин репресованих. Зазвичай, арешт, швидкий суд «трійки» чи «двійки», страта годувальника або ув'язнення в таборах батька й чоловіка, ким би він був, приводили до арешту дружини, направлення неповнолітніх дітей до спеціальних дитячих будинків, злиднів батьків і, зрештою, життя всіх родичів, друзів, знайомих, близьких перетворювалося на пекло. Але, як саркастично підсумували наслідки Великого терору сучасні історики: «У співробітників місцевих апаратів ГПУ – НКВД не було й тіні сумніву в правильності й необхідності державного терору, політичних репресій для існування соціалістичної держави. Тому долі конкретних людей у “побудові світлого майбутнього” мало що означали»²⁸⁹.

За цих умов варто дивуватися не тому, що люди, зіцпивши зуби, мовчали або змушені були до прилюдного прославлення режиму, а тому, що вони сміли мати свою власну думку щодо влади та її політики. Подібні думки були зазвичай гостро негативними. Ними, як правило, ділилися тільки з близькими. Так, рідні з Чернігівщини писали у 1937 р. червоноармійцям, що селян доконують податками (с. Червоні Партизани Носівського району), скаржилися на брак одягу і взуття (села Добрянка Ріпкинського та Хрипівка Городнянського районів). Ці приклади взяті із перлюстрованих листів, яких НКВД УРСР за жовтень 1937 р. «опрацював» понад 111 тисяч²⁹⁰. Зрідка доведені до відчаю люди звіялися своїм щоденникам. Викликають неабиякий інтерес записи

²⁸⁸ Солонин М. Бочка і обручи, или когда началась Великая Отечественная война? / М. Солонин. – Дрогобыч: ВФ «Відродження», 2004. – С. 392.

²⁸⁹ Поджур Р. Документы органов государственной безопасности УССР... – С. 368.

²⁹⁰ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»... – С. 424-425.

мешканця с. Вересоч Куликівського району Т. Трегубова (1881–1937), він мав героїчне революційне минуле, бо свого часу підняв повстання на бойовому кораблі, в результаті ув'язнення став інвалідом по зору, але, незважаючи на це, багато читав²⁹¹. «Якби Некрасов, Гліб Успенський і інші співці людських бідувань поглянули тепер на людське життя, – писав колишній моряк, – то в десять разів сумніше б заспівали й прокляли зовсім цей проклятий час, який дав стільки крові, смерті й жорстокості в живих людях, які пристосувалися до цього часу і закам'яніли в черствості душі й серця, хизуються похвалюбою тільки про те, що їм живеться “добре!”. Й кричать про це на всіх перехрестях, афішуючи свою пихатість звіра й нестерпну брехню. Та хіба може людина бути щасливою, коли довкола голодні, холодні й об'їдені паразитами? Ні, це гірше будь-якого звірства, це самохвальство нового розжирілого класу, що виріс під прапором фальшивого лозунга “все трудящим!”»²⁹². Складається враження, що цього затятого борця з несправедливістю «нового ладу» й заарештували та розстріляли тільки за щоденник та розмови з односельцями. Крім оприлюднених фрагментів його нотаток, привертає увагу й повчальна історія його посмертної реабілітації.

Частково жертви сталінських чисток були реабілітовані ще в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. минулого століття. Але в ході повторної реабілітації, яка розпочалася з 1989 р., було виявлено ще чимало людей, які загинули у цій неоголошеній, але нещадній війні проти власного народу. Процес реабілітації продовжується й понині, але не носить масового характеру.

Документи, спогади, щоденники, наявна наукова література, історична публіцистика у своїй сукупності дають змогу правдиво показати, як здійснювався перманентний державний терор у нашому краї, що досяг майже інфернального масштабу за доби «Великого терору». Важливим завданням є встановлення та оприлюднення усіх прізвищ його жертв. Треба також подбати про популярну літературу. Звичайно, що це читання важке, але й про ці страшні, непривабливі потворні, інколи нестерпно жажливі сторінки нашої недавньої історії ми мусимо знати. Бути справжнім патріотом – якраз і означає любити свою Батьківщину з відкритими очима, а не рожеві мрії про світле минуле.

---

²⁹¹ Настрої та поведінка населення... – С. 413–419.

²⁹² Настрої та поведінка населення... – С. 417.

Науково-популярне видання

Тамара Павлівна Демченко

ВЕЛИКИЙ ТЕРОР НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
(20–30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Відповідальний редактор Олександр Коваленко
Технічний редактор Галина Кухарець
Комп'ютерна верстка та дизайн Юрій Литвиненко
Коректор Олена Пильник

В оформленні обкладинки використано
фрагмент фотографії Валерія Сорокіна

Здано до набору 17. 11. 2017 р. Підписано до друку 20. 11. 2017 р.
Формат 60x84/16 Гарнітура Times New Roman
Ум.друк.арк. 5,8. Ум. фарбо-відб. 5,8. Обл.-вид. арк. 6,1.
Тираж 70 прим. Зам. №14801

Видавець і виготовлювач
ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»,
проспект Перемоги, 62, м. Чернігів, 14000
Свідоцтво про внесення суб'єкта господарювання до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4292 від 02.04.2012

